

Hrvatske županije i gradovi 1861.-1867. i njihove predstavke

Tomislav Markus

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor analizira politički položaj i djelovanje županijskih i gradskih skupština u Banskoj Hrvatskoj od 1861. do uvođenja dualizma 1867. s naglaskom na njihove predstavke i okružnice upućene kralju, Saboru, Namjesničkom vijeću i Dvorskoj kancelariji, te drugim županijama u Hrvatskoj i Mađarskoj. Municipalni život u Hrvatskoj obnovljen je početkom 1861. nakon ukidanja otvorenog neustavnog stanja i zasjedanja Banske konferencije, koja je izradila Osnovu za uređenje županija. U predstavkama županija i gradova od siječnja do travnja 1861. dominiraju državno-pravna pitanja, a glavni su zahtjevi: što šira politička samostalnost i teritorijalna cjelovitost Hrvatske, prioritet rješavanja odnosa Hrvatske i Ugarske prije rješavanja odnosa prema Austriji, obnova realne unije s Ugarskom uz ostvarenje ravnopravnosti ugarskih naroda, obnova pune financijske i upravne samostalnosti županija, odstranjivanje neustavnih austrijskih organa sa županijskog područja itd. Radikalnošću se ističu predstavke Riječke županije, koje je sastavljao A. Starčević, a razrađenošću predstavke Zagrebačke županije, koje je sastavljao D. Kušlan. U kasnijem djelovanju županijskih skupština dominiraju protesti zbog upravnog dualizma u županijama, financijske nesamostalnosti županija, neustavnog novačenja i pobiranja poreza, traži se veća briga za privredni razvitak i ustanovljavanje središnjih kulturnih ustanova (akademije i sveučilišta), osuđuju se Dvorska kancelarija i Namjesničko vijeće zbog pasivnog provođenja neustavnih naredbi bečke vlade itd. Od 1862. znatno opada broj predstavki, a 1863.-1865. i njihovo opozicijsko djelovanje zbog pojačane političke represije bečkog središta. U razdoblju 1861.-1867. županije se u Hrvatskoj posljednji put javljaju kao nosioci tradicionalne oblasne autonomije i čimbenici otpora centralističkoj politici Beča s nacionalnim građanstvom kao glavnim socijalnim elementom. U kasnijem upravnom razvitku županije će potpuno izgubiti autonomiju i pretvoriti se u upravne transmisije banske vlade u Zagrebu.

I. Banska konferencija i obnova županijskog uređenja¹

Hrvatski je politički pokret za vrijeme revolucije 1848.-1849. doživio neuspjeh u svim svojim glavnim nastojanjima, kako u težnji ostvarenja teritorijalne cjelovitosti

¹ O Banskoj konferenciji 1860.-1861. i o neposrednim pripremama za reorganizaciju županijskog uređenja početkom 1861. usp.: Vasilije Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1969. (dalje: *Hrvatsko-ugarska nagodba*); Mirjana Gross (s Agnezom Szabo), *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992. (*Prema hrvatskom građanskom društvu*; poglavlja korištena u ovom radu napisala je M. Gross, osim ako nije drukčije istaknuto). O županijama i gradovima u Banskoj Hrvatskoj 1861.-1867. detaljnije su pisali, osim navedenih autora i: Milan Smrekar, *Priručnik za političku i upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, I., Zagreb, 1889., 12-34; Fran Vrbanić, *Rad hrvatskog zakonodavstva na polju uprave od godine 1861. do najnovijega vremena*, *Rad JAZU*, 94, Zagreb 1889, 47-114; Hodimir Sirotković, *Organizacije uprave u Hrvatskoj i Slavoniji u njenom građanskom razdoblju (1848-1918)*, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 23. 1975., 175-188; Dragutin Pavličević, *Županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od*

Hrvatske, tako i u nastojanju da se postigne što šira državna autonomija Hrvatske u okviru, po željama šire javnosti, austroslavistički preuređene Habsburške Monarhije na temelju ravnopravnosti i široke autonomije svih nacija. Štoviše, pobjeda austrijske reakcije i slom revolucije u Podunavlju doveo je, od jeseni 1849. nadalje, do gubitka i one osakaćene autonomije, koju je Banska Hrvatska imala prije 1848. Potpuna samostalnost Hrvatske od Mađarske,² inače jedna od glavnih težnji hrvatskog političkog pokreta od proljeća 1848., nije mogla imati nikakvu stvarnu vrijednost. Josip Jelačić, iako je do smrti 1859. formalno ostao ban, sve je više pretvaran u figuru bez ikakva političkog utjecaja, a stvarna je uprava u Hrvatskoj sve više prelazila na strane, uglavnom njemačke činovnike, posebno u razdoblju Namjesništva (1854.-1860.). Bansko je vijeće, u vrijeme revolucije neka vrsta neovisne hrvatske vlade, ukinuto u lipnju 1850. i zamijenjeno Banskom vladom. Tada je izvršena i reorganizacija županijskog uređenja u interesu novog centralističkog sustava, tako da su županije izgubile široku oblasnu autonomiju, koju su imale u feudalno-staleškom razdoblju i u vrijeme revolucije.³ Vrhovni su župani postali izvršni organi Banske vlade, a time posredno i bečkog središta, dok su županijski odbori, jezgre nekadašnje županijske autonomije, raspušteni. Moderna uprava nije uvedena, već su upravne oblasti - od općina, preko županija do Banske vlade - trebale osigurati provođenje naredbi bečkih ministarstava. Nova je reorganizacija uprave izvršena početkom 1854. kad je Bansku vladu zamijenilo Namjesništvo.

1848. do 1881, *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb, 1996., 71-96. Za ovdje navedenu literaturu karakteristično je da uglavnom analiziraju politički i pravni položaj županija i gradova, a gotovo potpuno zaobilaze njihove predstavljanje, koje su upućivane višim oblastima od 1861. do 1867. Josip Horvat, *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika*, Zagreb, 1990. (drugo izdanje), 199-216 i M. Gross, *Izborna pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, 2000., 105-112, detaljnije su analizirali nekoliko predstavljanje Riječke županije iz veljače i ožujka 1861., koje je sastavio njezin veliki bilježnik Ante Starčević. Od detaljnijih pregleda i rasprava o političkim i društvenim zbivanjima te o nacionalnim ideologijama u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1860-ih godina još su mogu spomenuti: Vladimir Izrailević Frejdzon, *Borba hrvatskoga naroda za nacionalniju slobodu*, Moskva, 1970.; Jaroslav Šidak, *Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb, 1973., 253-269; Isti, *Hrvatska politika u 60-tim godinama XIX st. do Hrvatsko-ugarske nagodbe*, n. dj., 325-338; M. Gross, *Nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije, Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb, 1981., 283-307; Petar Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866-1868.*, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zagrebu*, 11., Zagreb 1981., 1-107; Isti, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici (hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1874)*, Zagreb 1986 (*Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici*); V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd, 1988. (*Srpsko-hrvatski odnosi*)

² U više svojih prethodnih radova obrazložio sam stav da se od četrdesetih godina XIX. stoljeća više ne može govoriti o Ugarskoj, već o Mađarskoj (usp.: T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb, 2000. i tamo navedene ostale radove). Takav se stav zadržava i u ovoj raspravi, ali se, kod prepričavanja sadržaja pojedinih dokumenata zadržava, dakako, izvorna formulacija, a to, uglavnom, znači "Ugarska".

³ Prije 1848. u Banskoj je Hrvatskoj postojalo šest županija (Zagrebačka, Križevačka i Varaždinska u užoj Hrvatskoj, te Požeška, Virovitička i Srijemska u Slavoniji). U lipnju 1850. formirano je također šest županija (Zagrebačka, Riječka, Varaždinska, Križevačka, Požeška i Virovitička). Riječka je županija stvorena zbog pridruženja riječkog okruga Hrvatskoj, a Srijemska je ukinuta zbog dodjele većine Srijema novoustrojenoj Vojvodini Srbiji i Tamiškom Banatu.

Iako je većina županija formalno opstala,⁴ one su u potpunosti pretvorene u okružja, a vrhovni župani u županijske predstojnike, tj. u načelnike ureda odgovorne Namjesništvu. Takva je uprava, kroz cijelo razdoblje pedesetih godina XIX. stoljeća, trebala poslužiti težnji bečkog središta da izgradi jedinstvenu i centraliziranu državu s jednoobraznom upravom i jedinstvenim - njemačkim - jezikom u poslovanju viših organa. U razdoblju neustavnog monarhijskog centralizma⁵ sprečavana je bilo kakva djelatnost novih građanskih i nacionalnih snaga, osim na ograničenom području kulture, ali dopuštala se i poticala ekonomska djelatnost građanstva. Takva je centralizirana država trebala, po zamislima cara Franza Josepha i njegovih savjetnika, zadržati i povećati svoj utjecaj u srednjoj i istočnoj Europi, a posebno prevlast u Njemačkom Savezu nad Pruskom. U vrijeme Namjesništva (1854.-1860.) njemački je jezik nametnut u Hrvatskoj i u poslovanju nižih organa, posebno županija, kao i u svim višim i srednjim školama. Tijekom deset godina centralističkog i neustavnog sustava odstranjene su najteže zloupotrebe u upravi, uobičajene u staleško-feudalnom poretku, provedena je jednakost građana pred sudom, odvojeno je sudstvo od uprave i donesene su osnovne uredbe o zemljišnom rasterećenju i pitanju vlasništva nad zemljom bivših kmetova.⁶

No takav sustav, nametnut odozgo i u interesu bečkog središta nije se mogao dugo održati u državi s različitim narodima čiji je nacionalizam bio u usponu i s mnoštvom pokrajina, koje su imale velike političke, društvene, privredne, kulturne i crkvene razlike između sebe kao rezultat različitog povijesnog razvitka. Centralističko ustrojstvo, s velikim brojem činovnika i vojske, iziskivalo je ogromne financijske izdatke i zaduživanja. Poraz Austrije u ratu protiv Pijemonta i Francuske 1859. dovelo je cijelu Monarhiju opet na prag revolucije. Posebno je teško stanje bilo u Mađarskoj, koja je 1849. pokorena tek ruskom intervencijom, izgubivši nezavisnost stečenu u proljeće 1848. Iako su u početku željeli tek manja poboljšanja u upravi i zakonodavstvu, Bečki dvor i vlada morali su činiti sve šire ustupke. U Mađarskoj je u ljeto 1860. opet uveden mađarski kao službeni jezik i obećan povratak ustavnosti, dakako u smislu stanja prije revolucije 1848., a ne potpune nezavisnosti. U Hrvatskoj je za bana imenovan graničarski oficir Josip Šokčević, koji je, na temelju carskog odobrenja, počeo uvoditi hrvatski kao službeni, najprije u nižim organima (županijama, kotarima i općinama), a kasnije postupno i u višim organima uprave. Strani činovnici, omraženi "Bachovi husari", napustili su zemlju ili s vremenom naučili "zemaļjski" jezik. Od proljeća do jeseni

⁴ Broj županija smanjen je na pet, jer je Križevačka županija pridružena Varaždinskoj.

⁵ Takav naziv smatran opravdanijim od izraza "apsolutizam" ili, zadnjih godina češće korištenog, "neoapsolutizam", jer se on temelji na jednostranoj vrijednosnoj orijentaciji, tj. negativnoj prema samo prema tradicionalnim društvima. Monarhijski centralizam treba razlikovati od građanskog centralizma, karakterističnog za moderna građanska društva u kojima tradicionalnih snaga više nema ili nemaju nikakvi politički značaj. O tome detaljnije, kao i o preciznijem shvaćanju s klasičnom filozofijom politike od XVII. do XIX. stoljeća, usp.: Tomislav Markus, n. dj., 379-410.

⁶ Iscrpnu analizu upravnog razvitka u Banskoj Hrvatskoj pedesetih godina XIX. stoljeća, kao i cjelokupnog političkog, društvenog, privrednog i kulturnog stanja daje M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb, 1985. (*Počeci moderne Hrvatske*).

1860. u Beču je zasjedalo Pojačano carevinsko vijeće u kojem je većina najznačajnijih osoba iz političkog i društvenog života različitih pokrajina Monarhija predložila punu obnovu ustavnosti i njihovu što širu autonomiju na temelju državno-povijesnog prava. Od hrvatskih se predstavnika svojim govorima posebno istakao đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, koji je tražio široku autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, posebno priključenje Dalmacije, i zalagao se za ostvarenje pune nacionalne i jezične ravnopravnosti u Monarhije uz autonomiju svakog naroda, ali i određene zajedničke ustanove za cijelu državu. Na temelju kompromisa između još jakih centralističkih tendencija i novih okolnosti vladar je 20. listopada 1860. izdao tzv. Listopadsku diplomu u kojoj je Hrvatskoj, Mađarskoj i Erdelju priznato pravo povijesno-političkih osobnosti i obećan povratak ustavnosti, ali uz obavezu da pošalju predstavnike u buduće Carevinsko vijeće, kao neku vrstu zajedničkog parlamenta za cijelu Monarhiju. Austrijske pokrajine, koje niti prije 1848. nisu imale autonomiju, ostale su i formalno podvrgnute vlasti središnjih bečkih ministarstava.⁷

Na temelju Listopadske diplome ustrojene su Mađarska i Erdeljska dvorska kancelarija, a počela se provoditi obnova županija zemljama Translajtanije i to najprije u Mađarskoj od kraja studenog 1848. U mađarskim su županijama Mađari, posebno njihovo srednje plemstvo, zadržali sav utjecaj, dok su predstavnici nemađarskih naroda ostali potisnuti, čak i u županijama, gdje su činili veliku većinu stanovništva. Županije su, odmah nakon reorganizacije, proglasile zakone iz 1848. kao jedino mjerodavne, a to znači odbijanje da se provodu naredbe i patentni bečke vlade i "neustavnog" kralja,⁸ a posebno su odbijali plaćanje poreza. U više svojih predstavlki mađarske su županije, uz uobičajene žalopojke na proteklo razdoblje centralizma, neustavnosti i germanizacije, tražile obnovu pune mađarske samostalnosti iz 1848., uključujući, dakako, i stvaranje nezavisne vlade i vojske, odbacujući time bilo kakve zajedničke poslove i zajednički organ - vladu i parlament - za cijelu Monarhiju. Takve je radikalne stavove, neprihvatljive za Beč, zadržao i Sabor Mađarske, koji je zasjedao u Pešti od travnja do kolovoza 1861. Prema Hrvatskoj mađarska se javnost ispočetka, tijekom 1860., služila pomirbenom taktikom, ističući potrebu sloge dva naroda i zaboravljanje sukoba iz 1848.-1849., a poseban je odjek imala akcija prikupljanja pomoći za izgladnjelo stanovništvo u Hrvatskoj. Teritorijalna pitanja, poput Međimurja i Rijeke, koja su tada privremeno potisnuta, došla su, međutim, do izražaja kod reorganizacije mađarskih županija. U svojim su predstavkama one tražile povratak teritorijalne cjelovitosti

⁷ M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 435-463.

⁸ Tadašnji kralj Franz Joseph I. (1848.-1916.) stupio je na prijestolje u prosincu 1848., ali se, zbog revolucionarnih događaja i odbijanja da prizna nezavisnost Mađarske, nije krunio za mađarskog kralja u Pešti. Stoga su ga mađarska javnost i krnji Sabor Mađarske odbili priznati za mađarskog kralja, u travnju 1849. svrgnut je s mađarskog prijestolja, a Mađarska proglašena republikom. Za razliku od toga, hrvatska javnost i tadašnji hrvatski državni organi - ban Jelačić, Banskoo vijeće i županije - ne samo da nisu pravili nikakvo pitanje oko legitimnosti novog vladara, već su i pozdravili promjenu, smatrajući da novi vladar nije više vezan obećanjima datim Mađarima u proljeće 1848. Tek će Sabor Hrvatske 1861., na početku zasjedanja, zatražiti abdikacijske spise prethodnog vladara, Ferdinanda V., ali tek zbog formalnog poštivanja ustavnih normi.

Mađarske, priključenjem ne samo Erdelja, nego i Međimurja i Rijeke, te ukidanjem Vojvodine Srbije.⁹ Također su tražile da na budućem Saboru Mađarske budu zastupani svi krajevi Mađarske iz granica i po zakonima 1848., dakle i Erdelja i Hrvatske.¹⁰ U čestim osvrtima na događaje 1848.-1849. mađarske su oblasti i politički listovi jednoglasno tvrdili da je tadašnji hrvatski pokret djelo bečke reakcije, koja je njime upravljala od samog početka s težnjom uništenja slobode i ustavnosti u zemaljama Translajtanije. S takvim zahtjevima i stavovima Mađari nisu mogli naići na povoljan stav hrvatskog javnog mnijenja, bez obzira na olako razbacivanje s frazama o "bratstvu" dvaju naroda i potrebi da se zaboravi rat 1848.-1849. Mađarski radikalizam bio je, uz nesklonost austrijskih Nijemaca prema autonomiji povijesnih zemalja Translajtanije i uz osobnu carevu antipatiju prema ustavnosti i parlamentarizmu, glavni uzrok pojačavanju centralističkih tendencija početkom 1861. One su došle do izražaja u postavljanju Antuna Schmerlinga za državnog ministra i donošenjem Veljačkog patenta. U njemu je napušteno načelo Listopadske diplome o autonomiji povijesnih pokrajina i zemaljskim saborima kao značajnim nosiocima političke vlasti i znatno jače istaknuto centralističko ustrojstvo s Carevinskim vijećem kao pseudo-parlamentom, potpuno potčinjenim vladaru, koji je zadržao sve najznačajnije prerogative vlasti u svojim rukama. Glavni Schmerlingov zadatak do 1865. bit će dovesti u Carevinsko vijeće (Reichsrath) predstavnike Mađarske, Erdelja i Hrvatske.

U Hrvatskoj je, kao i u svim drugim pokrajinama, oduševljeno pozdravljen slom neustavnog monarhijskog centralizma. Tijekom druge polovice 1860. u hrvatskoj javnosti izrazito prevladava promađarsko raspoloženje, jer su teške prijašnje godine istaknule potrebu suradnje dva naroda protiv bečkog centralizma kao zajedničkog neprijatelja, a privremeno potisnule u pozadinu velike hrvatsko-mađarske suprotnosti. Osobito pisanje novog lista *Pozor*, koji je, okupivši najvažnije osobe iz hrvatskog političkog i kulturnog života, pokrenut u Zagrebu u listopadu 1860., svjedoči o jačini promađarskog raspoloženja u tadašnjoj Hrvatskoj. Bečki su dvor i vlada vodili dvostruku politiku kompromisa i polovičnih ustupaka prema Hrvatskoj, jer su, s jedne strane, popuštali mađarskim zahtjevima u pojedinim pitanjima, kao kod vraćanja Međimurja Mađarskoj, ali, s druge strane, i to u većini pitanja, nastojali su, iz svojih interesa, sačuvati nezavisnost Hrvatske od Mađarske. Ostvarenju tog cilja, do 1867., obilato su potpomogli mađarska javnost i politika tražeći da se obnove zakoni iz 1848. Stoga je bečka vlada pristupila pripremama za

⁹ Međimurje je u prosincu 1849. pridruženo Hrvatskoj, a Mađarskoj vraćeno u siječnju 1861. Rijeka je bila u sastavu Hrvatske do proljeća 1867., ali njezin je oligarhijski sloj bio promađarski orijentiran. Vojvodina Srbija i Tamiški Banat ukinuta je u prosincu 1860.

¹⁰ Po zakonima Sabora Mađarske iz travnja 1848. Slavonija se trebala neposredno pridružiti Mađarskoj, a njezine županije, u koje bi se postupno uveo mađarski jezik, slale bi zastupnike u Peštu kao i sve ostale mađarske županije. Uža bi Hrvatska zadržala minimalnu i, zapravo, prividnu autonomiju s posebnim Saborom i slala bi četrdeset zastupnika u peštanski sabor. Hrvatska i Slavonška vojna granica privremeno bi se zadržala i također slala izvjestan broj zastupnika u Peštu. Jasno je da se ti zakoni smjerali na potpuno uništenje i one osakaćene autonomije, koju je Banska Hrvatska imala prije 1848., zbog čega su izazvali snažan otpor u hrvatskoj javnosti i politici i doveli do prekida hrvatsko-mađarskih veza u proljeće 1848.

otvaranje Sabora Hrvatske potpuno nezavisno od Sabora Mađarske. Politiku zadržavanja nezavisnosti Hrvatske od Mađarske bila je pod stalnim pritiskom utjecajnih mađarskih velikaša pa je Hrvatska dobila, umjesto Dvorske kancelarije, privremeni Hrvatsko-slavonski odsjek u bečkoj vladi. Za bolje razumijevanje unutarnjih prilika u Hrvatskoj 1860-ih godina potrebno je napomenuti da je obnova ustavnog stanja bila samo djelomična zbog zadržavanja cijelog niza ustanova, koje su stvorene u prethodnom razdoblju i protiv kojih se često usmjeravala borba županija. To se, u prvom redu, odnosi na porezno-financijske, sudske i redarstvene organe, koji u Hrvatskoj nisu postojali prije 1850., a čija je najvažnija dužnost bilo redovito prikupljanje poreza, te politička i redarstvena kontrola. Novačenje je ostavljeno oblastima, ali i kod toga, kako će se vidjeti, bit će mnogo sukoba i otpora. I mnoga neriješena pitanja iz privrednih odnosa, posebno prava vlasništva na pojedine zemlje i sporova vlastelina i bivših kmetova, kao i kronična razdoblja nestašice i gladi, uvjetovali su složenost društvenog stanja u Banskoj Hrvatskoj 1860.-1867., a koje će se višestruko, posredno ili neposredno, izraziti i u djelovanju županija i gradova.¹¹

U svrhu pripremanja saziva Sabora u studenom 1860. sazvana je u Zagrebu Banska konferencija, sastavljena od više istaknutih osoba iz hrvatskog javnog života. U nekoliko predstavlki, koje je uglavnom sastavio Ivan Mažuranić, Konferencija je izrazila prve formulacije državno-pravne ideologije u novim političkim okolnostima. Konferencija je najprije oštro osudila centralističku i germanizatorsku politiku u prethodnih desetak godina i istaknula da veza između Kraljevine Hrvatske i habsburške kuće ne počiva na oružju i osvajanju, već na "pravu dvostranih ugovorah", pozivajući se na izbor Ferdinanda I. za hrvatskog kralja, učinjen po hrvatskim staležima 1527. i na Pragmatičku sankciju 1712. Priznajući da sama ne stoji na ustavnom temelju, jer je sazvana kraljevskom uredbom, Konferencija je tražila povratak pune ustavnosti, navodeći posebno potrebu uvođenja narodnog jezika u sve javne poslove i organe, ustrojavanje nezavisne Hrvatske dvorske kancelarije, te priključenje Dalmacije, kvarnerskih otoka i istočnih kotara Istre.¹² Konferencija se zahvalila na kraljevim ustupcima, ali istakla da se ipak radi o privremenim i polovičnim mjerama, valjanim tek kao put prema potpunoj ustavnosti. Ujedno se proglasom obratila stanovništvu Dalmacije, pozivajući ga na stvaranje "bližjeg saveza" s Hrvatskom i Slavonijom, opravdavajući ga zajedničkim životom u prošlosti, narodnom istovjetnošću i zajedničkim

¹¹ O socijalnim i privrednim pitanjima Banske Hrvatske 1860-ih godina detaljnije su pisali: V. Krestić, *Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX veka*, Zbornik Historijskog instituta JAZU 5, Zagreb 1964., 387-438 (*Seljački nemiri*); Isti, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, 13-110; D. Pavličević, *Seljačke bune i nemiri u središnjoj Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća*, *Historijski zbornik* XXXIII-XXXIV., Zagreb 1980., 15-30; M. Gross-A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*.

¹² Hrvatski državni arhiv (HDA), Banska konferencija i Sabor 1861., s. n., Banska konferencija kralju 26. XI. 1860. U odgovoru kralj je pristao da službeni jezik Namjesništva i Banskog stola postane hrvatski, odobrio je osnivanje Hrvatsko-slavonskog dvorskog dikasterija formalno nezavisnog od središnje vlade, a načelno je prihvatio i pridruženje Dalmacije, ali uvjetujući ga dogovorom dalmatinskih predstavnika i članova Konferencije.

privrednim i političkim interesima.¹³ Zbog svoje formalne neustavnosti Konferencija je odbila iznijeti svoj stav o pripadnosti Međimurja, smatrajući da je teritorijalno pitanje toliko važno, da ga može riješavati samo Sabor, te da se u međuvremenu zadrži status quo, tj. njegova pripadnost Hrvatskoj.¹⁴ Konferencija je zatražila što brži saziv Sabora i to po izbornom redu iz 1848., smatrajući ga boljim od bilo kakve samovoljne uredbe bečkog središta, tako da izbori obuhvate i Međimurje i Riječku županiju. Smatrala je neophodnim i sudjelovanje predstavnika Vojne granice, kao i u Saboru 1848., te tražila, zbog nedolaska dalmatinskih predstavnika u Zagreb, neposredno priključenje Dalmacije.¹⁵ Konferencija je izradila i "naputak" za privremeno uređenje županija, gradova i općina, koji je dobio kraljevo odobrenje. "Naputak" pokazuje tendenciju decentralizacije, jer teži obnovi nekadašnje županijske i gradske samouprave, naravno, ne više u korist isključivo plemića, nego pretežno imućnih građanskih slojeva i inteligencije. Pravo glasa u županijskim skupštinama određeno je, prema određenim profesijama i djelatnostima, srazmjerno imovinskom cenzu, tj. prihodima i plaćanju poreza. Granice pojedinih županija trebale su biti uglavnom one iz siječnja 1848., županijske činovnike bira skupština, koja sama određuje raspodjelu svojeg teritorija na kotare i općine.¹⁶ Tekstovi Banske konferencije krajem 1860. i početkom 1861. svode se, u

¹³ Isto, Banska konferencija kralju 10. XII. 1860. i Dalmatincima 19. XII. 1860. Dalmatinske općine i gradska poglavarstva nisu odgovorile na proglas Konferencije, niti su izabrale predstavnike za dogovor o sjedinjenju, jer su, kao i 1848., još uvijek bili u rukama autonomaški orijentiranog oligarhijskog sloja. Taj je sloj u tome imao i prešutnu podršku bečke vlade, jer je sudbina Dalmacije zavisila od rješenja državno-pravnih odnosa između Hrvatske i Mađarske, odnosno Hrvatske i Beča. U to se vrijeme tek počinje pojavljivati i organizirati hrvatski politički pokret u Dalmaciji. O tadašnjim političkim i društvenim prilikama u Dalmaciji usp.: Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)*, Zagreb, 1980; Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860-1880)*, Zagreb-Sarajevo, 1982; Benedikta Zelić-Bučan, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Split, 1992. (sva djela s navedenom opsežnom literaturom).

¹⁴ Isto, Banska konferencija kralju 15. I. 1861. Neodlučan stav Konferencije vjerojatno nije imao nikakvo presudno značenje na povratak Međimurja Mađarskoj, jer se radilo o temeljnom zahtjevu mađarske politike, zbog koje je ukinuta i Vojvodina Srbija, tj. povratak teritorijalne cjelovitosti, u ovom slučaju uže Mađarske, dakle bez Erdelja i Hrvatske. Kao i 1848.-1849., većina je međimurske inteligencije, činovništva i plemića bila za pripojenje Zaladskoj županiji, pa je, na poziv varaždinskog velikog župana, samo kotoribska općina došla na skupštinu Varaždinske županije krajem siječnja 1861. na izbor županijskih činovnika.

¹⁵ Isto, Banska konferencija kralju 15. I. 1861.

¹⁶ HDA, Zbirka stampata (ZS) I., 1861/138a-88. Ban Šokčević je od svih c. kr. županijskih i gradskih oblasti tražio da se što prije provede reorganizacija na temelju naputka i da se izaberu nova poglavarstva, koje će preuzeti poslove dotadašnjih oblasti (HDA, Zagrebačka županija [ZŽ], kut. 44, 1861/br. 62, Šokčević oblastima 25. I. 1861). Iako je "naputak" sastavljen na brzinu i pokazuje težnju za olakim povezivanjem starih i novih ustanova, kasnije su se hrvatske županije često pozivale na njega u borbi protiv neustavnih organa, koji su zadržani i nakon obnove ustavnosti. No, pojedine su županije odbile u cjelini prihvatiti naputak prilikom svoje reorganizacije početkom 1861. i izmijenile su samovoljno pojedine njegove odredbe. Neke su županije odlučile, na primjer, da sva inteligencija - svećenstvo, profesori, odvjetnici, liječnici itd. - ima pravo glasa u županijskim skupštinama (HDA, Hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija [DK], kut. III., Opći spisi [OS], 1861/136-315, zaključak konferencije Virovitičke županije 31. I. 1861; *Pozor*, 27. II. 1861/br. 47, konferencija Srijemske županije 17. II. 1861). Zagrebačka je županija odlučila povratiti pravo advokature svim odvjetnicima, koji su toga

osnovi, na isticanje povijesne državnosti Trojedne kraljevine, a ne samo pokrajinske autonomije, kako ju je shvaćalo centralistička bečka vlada. Tek bi takva državnost, s ograničenjem moći bečkog središta i, dakako, očuvanjem nezavisnosti Hrvatske od Mađarske, mogla osigurati teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine i započeti ili, bolje reći, nastaviti dotadašnje modernizacijske mjere u interesu domaće elite, posebno novog nacionalnog - hrvatskog i, u manjoj mjeri, srpskog - građanstva. No, prijelaz prema takvoj državnosti onemogućen je pritiscima izvana, tj. namjerom bečke vlade da, najprije ustupcima, a zatim posrednim i neposrednim pritiskom, provede Veljački patent i osigura dolazak hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće. U siječnju 1861. Hrvatska i Slavonija dobile su, umjesto odsjeka u vladi, posebni Dvorski dikasterij na čelu s Ivanom Mažuranićem. Dikasterij je formalno bio ovisan neposredno samo od kralja, ali u stvarnosti je, kao i kasnije Hrvatska dvorska kancelarija, zavisio od naredbi bečke vlade. U ožujku 1861. formalno je na ustavnoj osnovi preustrojen glavni upravni organ i nastavio s radom kao Namjesničko vijeće, ali stvarno je sve ostalo po starom, jer je i dalje postojala njegova neposredna ovisnost o naredbama bečke vlade, samo što ih je sada formalno dobivalo preko Hrvatskog dvorskog dikasterija.¹⁷

Gotovo sve hrvatske županije¹⁸ iznijele su, prilikom svoje reorganizacije na temelju "naputka" Banske konferencije, svoje osnovne političke i državno-pravne zahtjeve. Poslužile su se tradicionalnim oblikom javne interpelacije, tj. predstavkama vladaru,

lišeni u "apsolutističkom" sustavu, jer se nisu htjeli preseliti na naloženo drugo mjesto ili su propali na tzv. nadispitu (HDA, DK, X., OS, 1861/587-6, Zagrebačka županija Dvorskom dikasteriju 14. II. 1861). Skupština Požeške županije odbacila je, glasanjem u omjeru 60:2, cjelokupni naputak i odlučila da se uprava i narodni zastupnici izaberu po odredbama iz 1848. (*Pozor*, 14. II. 1861/37). Varaždinska je županija izabrala županijske suce, iako županijama nije vraćeno, prema naputku, to pravo, a odlučila je i potpuno odbaciti naputak (HDA, ZS I., 1861/92-1, Varaždinska županija Šokčeviću 29. I. 1861). Kralj je poništio njezin zaključak o ustanovljavanju autonomnog županijskog suda i naložio da se drži naputka (HDA, DK, CCLVIII., PS, 1861/92-1) pa se može pretpostaviti da su poništeni zaključci i ostalih neposlušnih županija. Otpori prema naputku ponegdje su i kasnije potrajali kao u Srijemskoj županiji, čiji je veliki župan Svetozar Kušević isticao da mu nije uspjelo postići da županija prihvati naputak, jer većina skupštinarina misli da je ona neovisna oblast, koja za jedinu pravnu podlogu treba imati Listopadsku diplomu. Namjesničko je vijeće naložilo da se naputak ponovno proglašuje u skupštini i da ga se potpuno sprovodi, ali bez uspjeha, jer bi pritisak u tom pravcu, kako je izvještavao veliki župan, vodio samo u radikalizaciju političkih stavova (HDA, Namjesničko vijeće - Zagreb [NV], kut. 73, Spisi predsjedništva [SP], 1862/348, Kušević Šokčević 6. III. 1862; isto, Šokčević Kuševiću 1. IV. 1862; isto, 1862/1029, Kušević Šokčeviću 24. VI. 1862). Iz toga se vidi da su pojedini zahtjevi, poput zagrebačkog poglavarstva Šokčeviću od 12. II. 1861., o pošivanju naputka, bili izuzetak kod hrvatskih oblasti.

¹⁷ O djelatnosti Konferencije i širim političkim okvirima usp.: V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, 121-150; M. Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 122-128.

¹⁸ Nisam pronašao nikakve predstavke graničarskih oblasti - općina, kompanija i regimenti - iz ovog razdoblja, za razliku od proljeća 1848., u kojoj su one objavile više proglašila i posebnih zahtjeva. Razlog tome treba, vjerojatno, tražiti u nemoći središnjih bečkih organa da utječu značajnije, neposredno nakon izbijanja revolucije 1848., na događaje u Vojnoj granici, odnosno njihovoj potpunoj kontroli političkih zbivanja 1860.-1861. Ta se razlika osobito jasno ogleda u slobodnom izboru i dolasku graničarskih zastupnika u Sabor Hrvatske 1848., odnosno velikim teškoćama i tek naknadnim dolaskom u Sabor 1861. (o tome više: Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*, Zagreb, 1981.).

odnosno okružnicama drugim oblastima, ne samo hrvatskim, nego i mađarskim, iako središnje bečke vlasti nisu rado gledale na takvu javnu korespondenciju lokalnih oblasti dviju zemalja. Prve predstavke potječu od skupštine Varaždinske županije i odmah predstavljaju presedan za sve kasnije dokumente, jer se tražilo da kralj osigura slanje hrvatskih predstavnika na otvaranje peštanskog sabora, pošto je nezakonita odvojenost Hrvatske od Ugarske i to prijevremenim sazivanjem Sabora Hrvatske na kojem bi se, kao prije 1848., izabrali zastupnici. Na Sabor Hrvatske trebalo bi pozvati i predstavnike Dalmacije i Vojne granice. Skupština je priznala da Međimurje po "ustavnosti" pripada Ugarskoj, ali da bi njegovu pripadnost trebali riješiti sabori dviju zemalja. Do tada se nije založila za status quo, kao Banska konferencija i druge hrvatske oblasti, tj. ostanak Međimurja u Hrvatskoj, nego za njegov povratak Zaladskoj županiji. Napala je i Bansku konferenciju, ističući da joj je predsjedao neustavni ban, a bila je sastavljena "s velike česti sa birokratičnim činovnicima", što u ustavnom životu ne može biti opravdano.¹⁹ Pretpostavljajući da bi takvi zaključci mogli izazvati veliko nezadovoljstvo u hrvatskoj javnosti, u kojoj se sve očitiije pokazalo protumađarsko raspoloženje, skupština je, u okružnom pismu, istakla da se želja za obnovom saveza s Ugarskom temelji na višestoljetnoj slozi i očuvanju ustavne slobode, dok su noviji sukobi posljedica "zlobne nenavisti" i "nesretnog nesporazumljenja". Varaždinski podžupan Petar Horvath uputio je uredništvu *Požora* očitovanje u kojem je smatrao da je naklonost iskazana u skupštini prema Mađarima plod uvjerenja da su se prekodravski susjedi odrekli hegemonističkih namjera prema Hrvatskoj i da hrvatsko-mađarski razdor služi samo bečkoj reakciji.²⁰ Skupština je, kako je rečeno, odlučila potpuno odbaciti naputak, a bana Šokčevića optužila je za neusvajanje "ustavnog duha" zbog prijetnje upotrebe vojne sile ako bi županija ometala rad c. k. županijskog suda.²¹

Odluku Varaždinske županije o "ustupanju" Međimurja Mađarskoj oštro je osudilo Poglavarstvo Zagreba, tražeći da ono ostane u sastavu Hrvatske do rješenja

¹⁹ HDA, DK, CCLVIII., Predsjednički spisi (PS), 1861/br. 92-1, Varaždinska županija kralju 28. I. 1861. Datumi pojedinih predstavki citiraju se prema izvornom tekstu, gdje se datacija odnosi na prvi dan zasjedanja županijske skupštine, iako je većina predstavki sastavljena idućih dana. Varaždinska je županija, kao i druge oblasti, svoje glavne zaključke i zahtjeve slala ne samo višim organima, kojima su neposredno bili namijenjeni, nego i ostalim hrvatskim, a povremeno i mađarskim oblastima u svrhu podrške ili obavijesti. Zbog obilja podataka, relativno slabe istraženosti ove problematike i prostorne ograničenosti, morao sam ograničiti raspravu tek na osnovne podatke o širim okolnostima i na osnovnu analizu predstavki, bez detaljnije razrade njihovog sadržaja s pravnog i politološkog aspekta, odnosno bez detaljnije analize tadašnjih političkih i društvenih prilika u Banskoj Hrvatskoj i šire u Monarhiji.

²⁰ HDA, ZS I., 1861/138a-67b, Varaždinska županija hrvatskim i mađarskim oblastima 28. I. 1861; *Požor*, 19. II. 1861/41. U spomenutom kraljevom ukoru zbog nepoštivanja naputka, županija je ukorena i zbog slanja okružnice mađarskim oblastima, jer je kraljevskim reskriptom određeno da državno-pravna pitanja pripadaju saborima dviju zemalja. Čini se da kasnije druge hrvatske županije nisu dobile slične ukore, jer je slanje sličnih okružnica mađarskim oblastima postalo uobičajeno i u Beču se vidjelo, usprkos nekim kasnijim pokušajima, kao kod okružnice Zagrebačke županije u kolo-zovu 1861., da se ne može spriječiti razmatranje državno-pravnih problema u korespondenciji hrvatskih i mađarskih oblasti

²¹ HDA, ZS I., 1861/92-1, Varaždinska županija Šokčeviću 29. I. 1861.

teritorijalnih i državno-pravnih pitanja. Ujedno je tražilo da se što prije sazove Sabor Hrvatske na kome bi bila zastupana i Vojna granica na temelju slobodnih izbora bez upliva "tudjih ljudi", kojima je jedino stalo da Granica "i nadalje ostane pod nesnosnim jarmom absolutizma". Ujedno je poglavarstvo odbilo podržati predstavku Varaždinske županije banu Šokčeviću u kojoj se tražilo da se isključivo županiji prepusti pravo imenovanja svih županijskih sudaca. Poglavarstvo je smatralo da ista predstavka diše "feudalnim duhom" i da su uredbe bečke vlade iz prijašnjih godina, iako neustavne i nasilno nametnute, imale barem tu dobru posljedicu "što je u narodu sviest pravnu probudio, i što je narod naš sa niekim bar urednim pravnim institucijama upoznao".²² Do otvaranja Sabora Varaždinska je županija, ostavši usamljena u hrvatskoj politici i javnosti, morala zaoštriti stajalište prema Mađarima i snažnije istaknuti hrvatsku državnu posebnost. U naputku za svoje zastupnike u Saboru Hrvatske županija ih je obavezala da se zalažu za obnovu saveza s Ugarskom, ali na temelju potpune ravnopravnosti, uključujući i upotrebu službenih - hrvatskog i mađarskog - jezika i uz pripadnost Međimurja i Rijeke Hrvatskoj. Predvidjela je zajedničku - ugarsku - krunu za obje zemlje, rješavanje zajedničkih poslova u peštanskom Saboru i postojanje posebnog hrvatskog odsjeka u Ugarskoj dvorskoj kancelariji, ali hrvatski bi ban trebao biti potpuno neovisan od ugarskog palatina u rukovođenju civilnih i vojnih poslova, a Sabor bi trebao pobliže urediti autonomne hrvatske poslove. Zastupnici bi se trebali suprotstaviti slanju hrvatskih poslanika u Carevinsko vijeće.²³

Križevačka županija zahvalila se na Listopadskoj diplomi, ističući, doduše, da se njome ne vraćaju sva ustavna prava. Županija je odrekla zakonitost svim mjerama bečke vlade nakon 1849. i zatražila povratak pune ustavnosti u Hrvatskoj i Mađarskoj. Zauzela se za obnovu saveza tih dviju zemalja, ali na temelju pune nacionalne i političke samostalnosti, bez mogućnosti jednostranog kršenja od mađarske strane. Sabor Hrvatske trebao bi odrediti uvjete po kojima bi se Hrvatska, Slavonija i Dalmacija ne kao "pridružene strane" (*partes adnexae*), nego kao "savezne kraljevine" (*regna socia*) pridružile Mađarskoj. Ukazujući na korist, koju su stoljećima imale Hrvatska i Mađarske od zajedničkog života, županija je upozorila da su velikomađarske tendencije i nastojanje da se Hrvatska utopi u velikoj mađarskoj državi izazvale uništenje saveza i dovele do građanskog rata 1848.-1849. Osudila je i obnovu velikomađarskih nastojanja od jeseni 1860., posebno nastojanje da Mađarskoj pripadne Međimurje i da se oživotvore zakoni 1848., koji smjeraju na uništenje hrvatske državnosti. Uz to županijska je skupština

²² HDA, Riječka županija (RŽ), kut. 40, 1861/br. 49, Poglavarstvo Zagreba Ivanu Mažuraniću i Josipu Šokčeviću 12. II. 1861. Nalaženje bar nekih pozitivnih posljedica u modernizacijskim mjerama bečke vlade pedesetih godina XIX. stoljeća bio je izuzetak u predstavkama hrvatskih županija 1861. i kasnije. U njima izrazito prevladava odbojnost, pa i otvorena mržnja, prema tim uredbama, koje se tumače kao izraz germanizatorskih i centralizatorskih namjera Beča, bez priznanja ikakvih dobrih strana. Tek više godina kasnije bit će proširenija svijest u hrvatskoj političkoj javnosti i o mnogim korisnim uredbama iz 1850-ih godina.

²³ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (NSK), Zbirka rukopisa (ZR), Zbirka letaka, Županije i manje upravne jedinice, I/1848., R VIIIa B-2; HDA, Varaždinska županija (VŽ), kut. 102-2, Spisi županijskih skupština (SŽS), s. n., naputak Varaždinske županije 6. IV. 1848.

zamolila kralja da Dalmaciju pridruži Hrvatskoj, Međimurje ostavi u njezinom sastavu, da se Vojnoj granici daju ustavne slobode i da se sazove Sabor Hrvatske.²⁴ Virovitička županija, čijim je velikim županom imenovan đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, svakako prvi čovjek hrvatske politike do 1867. godine,²⁵ tražila je ostvarenje cjelovitosti Trojedne kraljevine, posebno pridruženje Dalmacije, Vojne granice i pograničnih okruga Kranjske i Štajerske, opravdavajući ove zadnje nekadašnjom pripadnošću hrvatskoj državi. Na sjedinjenje pozvala je dalmatinske općine i stanovništvo, objašnjavajući ga pripadnošću istom narodu, povijesnim pravom, te privrednom i političkom koristi, ukazujući posebno na značaj municipalne autonomije u sjevernoj Hrvatskoj za razvitak ustavnih sloboda.²⁶ Odgovarajući na molbe mađarskih oblasti da se podrže zakoni 1848., županija je zatražila da Mađari prije toga priznaju cjelovitost Hrvatske i njezinu nezavisnost, ne samo kao države, već i u kruni, od Mađarske i da osiguraju ravnopravnost svih ugarskih naroda.²⁷ Zatražila je da se s područja županije uklone redarstveni organi, jer su neustavni, ne poznaju jezik i običaje narode, a omraženi su kod stanovništva zbog nasilnog postupanja.²⁸ Požeška županija izradila je uvjete o savezu Hrvatske s Ugarskom u kojima je tražila krunidbu kralja u Zagrebu; priključenje Granice, Dalmacije i istočne Istre Hrvatskoj; hrvatski kao jedini službeni jezik u Hrvatskoj; pripadnost Međimurja i Rijeke Hrvatskoj; ravnopravnost bana i palatina, te zagrebačkog i peštanskog sabora itd. Obraćajući se Mađarima, županija je izrazila želju da se obnovi stari ugarsko-hrvatski savez, ali na novim osnovama političke i nacionalne ravnopravnosti. Tražila je od Mađara da priznaju samostalnost Hrvatske, odustanu od nasrtanja na njezinu teritorijalnu cjelovitost i od zakona 1848., koliko se tiču Hrvata. Tražila je odstranjenje redarstvenih organa sa svojeg područja i ustavno preuređenje Namjesničkog vijeća, tako da dobije barem neke karakteristike ustavne vlade.²⁹ Upozorila je da mađarske županije, u svojim predstavkama i okružnicama ne koriste naziv "Slavonija", nego nabrajaju poimence tri slavonske županije. Tražila je da se taj naziv, kao povijestan, sačuva i da Slavonci

²⁴ HDA, RŽ, 40, 1861/47; *Narodne novine*, (NN), 19. II. 1861/br. 41, Križevačka županija hrvatskim i mađarskim oblastima 30. I. 1861.

²⁵ Županija se zahvalila na njegovom imenovanju za velikog župana, ističući da Strossmayer uživa općenarodno povjerenje zbog svojih zasluga za "jugoslavensku narodnost" i povratak "starodavnog ustava i narodne samostalnosti" Trojedne kraljevine (HDA, DK, V., OS, 1861/246-75, Virovitička županija kralju 11. II. 1861). O Strossmayerovom djelovanju kao velikog župana i o glavnim predstavkama Virovitičke županije pod njegovim čelništvom pišu Milko Cepelić-Matija Pavić, *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, Đakovo 1994. (reprint), 459-474.

²⁶ HDA, DK, CCLIX., PS, 1861/157, Virovitička županija kralju i dalmatinskim općinama 11. II. 1861. Strossmayer je javio kako ga je osječko građanstvo, koje se bezrazložno optužuje za "mađaronstvo" oduševljeno dočekalo kao velikog župana i tražio da se što prije iz kraljevskih sudova u Slavoniji maknu stranci, koji ne prihvaćaju promjene (HDA, DK, V., OS, 1861/230-70, Strossmayer Mažuraniću 16. II. 1861).

²⁷ HDA, RŽ, 40, 1861/172, Virovitička županija mađarskim i hrvatskim oblastima 11. III. 1861.

²⁸ HDA, NV, 73, SP, 1861/177, Virovitička županija Šokčeviću 15. IV. 1861. Kao i druge predstavke, i ova je ostala bez ikakvog uspjeha.

²⁹ HDA, VŽ, 102-2, SŽS, s. n., zaključci Požeške županije 19. II. 1861; HDA, RŽ, 40, 1861/198, 319, Požeška županija hrvatskim i mađarskim oblastima 19. II. 1861.

u svemu budu izjednačeni sa stanovnicima (uže) Hrvatske, jer jedan narod treba uživati jednaka prava.³⁰ Poglavarstvo Osijeka molilo je da se Hrvatskoj pridruži Dalmacija i da se u Vojnu granicu uvede ustav, ukoliko za sada ne može biti ukinuta.³¹ Srijemska županija tražila je zastupanje Vojne granice u Saboru Hrvatske, pridruženje Dalmacije, ostvarenje mađarskih zakona 1848., ukoliko nisu protivni ravnopravnosti svih naroda ugarske krune i sklapanje njihovog međusobnog saveza.³²

Najveću je djelatnost, u sastavljanju predstavki, početkom 1861. pokazala skupština Zagrebačke županije, čiji je veliki župan bio Ivan Kukuljević, a veliki bilježnik i sastavljač predstavki Dragojlo Kušlan,³³ u hrvatskoj javnosti posebno poznat kao urednik lista *Slavenski Jug* iz vremena revolucije 1848.-1849. Njegove su predstavke, uz one Starčevićeve za Riječku županiju, najcjelovitija formulacija državno-pravne ideologije, koje su se pojavile u predstavkama pojedine oblasti tokom cijelog XIX. stoljeća. Kao osnovne zahtjeve županija je istakla što brže sazivanje sabora, na kojem bi bila zastupana i Vojna granica, po izbornom redu iz 1848.; pridruženje Dalmacije, kvarneskih otoka, istočnih kotara Istre i pograničnih mjesta Kranjske i Štajerske; izuzimanje Senja iz vojne uprave i priključenje Riječkoj županiji, te

³⁰ HDA, RŽ, 40, 1861/364, Požeška županija hrvatskim oblastima 21. III. 1861. U Požeškoj je županiji najveći utjecaj imao veliki župan Julije Janković, vođa unionističke grupacije u Saboru 1861. Kasnije je smijenjen s položaja, ali je zadržao veliki utjecaj, a novi veliki župan mogao je spriječiti da ga županijska skupština ponovno izabere za velikog župana samo prijetnjom da bi to značilo protivljenje kralju i dovelo do raspuštanja skupštine (HDA, NV, 71, SP, 1862/47, Miroslav Špun Šokčeviću 4. XII. 1861).

³¹ HDA, RŽ, 40, 1861/341, poglavarstvo Osijeka kralju 23. III. 1861.

³² *Pozor*, 14. III. 1861/61; HDA, DK, XIII., OS, 1861/1019-191, Srijemska županija Dvorskom dikasteriju 16. IV. 1861. Predstavke Srijemske županije u izvorniku sadrže datum i po starom i po novom kalendaru, a ovdje se navodi datum po novom kalendaru. Srijemska županija jedina nije detaljnije formulirala državno-pravne zahtjeve. Razlog tome treba, vjerojatno, tražiti u tome što se većina srijemskih političara - Srba - smatrala dijelom Srpske vojvodine i nadali su se da bi Srijem mogao biti uključen u nju kada bude obnovljena. Grupa istaknutih srpskih političara iz Srijema predala je u veljači 1861. predstavku srijemskom velikom županu Petru Pejačeviću u kojoj su istakli da je Srijem dio Srpske vojvodine i do rješenja njezine sudbine mora ostati zasebna oblast i ne može se pridružiti niti Hrvatskoj, niti Ugarskoj (NN, 19. II. 1861/41). No, ubrzo je takvo nerealno stajalište moralo biti napušteno, jer se uvidjelo da je obnova Vojvodine nemoguća zbog odlučnog otpora mnogo snažnijeg mađarskog pokreta.

³³ Za razumijevanje Kušlanovih osnovnih političkih stavova vrlo su značajni, osim predstavki Zagrebačke županije, i njegovi rukopisi. U njima je mogao izraziti i znatno šire koncepcije od onih u predstavkama, posebno ideju federacije svih naroda i zemalja Habsburške monarhije, koja bi se najprije stvorila u istočnom dijelu, a zatim se proširila i na austrijske pokrajine. Takvo uređenje, iako je pretpostavljalo određene zajedničke organe i poslove, nije, dakako, imalo nikakve veze s centralističkim Carevinskom vijećem s njemačkom prevagom (NSK, ZR, Ostavština Dragutina Kušlana (ODK), Politički spisi (PS), R 5869 b/12, 13). Za njegovu djelatnost kao velikog bilježnika značajna je njegova kasnija napomena, kada je u jesen 1863. suspendiran iz službe. U svojim je spisima pribilježio da su se veliki župani pretvorili u "vladine mašine", ali veliki bilježnik nije vladin činovnik, nego "u pravom smislu riječi duša županije - kojeg - kao municipalnog časnika - bje sveta dužnost braniti prava konstitutivna proti vladi" (isto, R 5869 b/51).

podjeljivanje ustavnih sloboda austrijskim pokrajinama.³⁴ Županija je posebno istaknula važnost zastupanja Vojne granice na saboru, temeljeći je na povijesnom pravu i oštro osuđujući "militarsku samovolju i despotizam", nepostojanje ustavnih i političkih sloboda, prevlast njemačkog jezika, teško privredno stanje graničara itd. Napomenula je velike zasluge Granice za habsburšku dinastiju i monarhiju, kao i nemogućnost daljeg održavanja starog sustava, pošto je on postao anakronizam nakon ukidanja kmetstva u Provincijalu 1848. i u vremenu kada svi narodi već traže ustavna prava.³⁵ Županija je kralju uputila još nekoliko kraćih molbi, poput sazivanja skupštine Srba iz Banata, Bačke i Srijema;³⁶ krunjenja za kralja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u Zagrebu³⁷, te podijeljenja amnestije političkim prognanicima i zatvorenicima, posebno mađarskim.³⁸ U pitanju teritorijalne cjelovitosti značajna je pozornost posvećena i gradu Rijeci u kojem je, nakon protuhrvatskih izgreda, uvedeno opsadno stanje početkom veljače 1861. Županija je najprije tražila od bana Šokčevića da se ukine opsadno stanje kao nespojivo s ustavnim slobodama, ali je, kada je riječko poglavarstvo molilo kralja da mu dozvoli slati zastupnike samo u peštanski sabor, tražila da se u Rijeku pošalje kraljevski komesar kako bi ispitao "spletke", kojima se želi grad pripojiti Mađarskoj. Ujedno je županija protestirala protiv molbe peštanskog poglavarstva kralju da se u Rijeku pošalje mađarski komesar i odlučila je prekinuti svaku vezu s istim poglavarstvom dok ne opozove svoju molbu. Ipak je izrazila nadu da to nije opće mnijenje svih mađarskih oblasti, jer bi, u protivnom, moglo doći do drastičnog pogoršanja hrvatsko-mađarskih odnosa. Pripadnost Rijeke Hrvatskoj opravdala je povijesnim pravom, ali i njezinim zemljopisnim položajem, te dominantnim hrvatskim etničkim sastavom.³⁹ Županija je, usprkos jasnim znacima obnove velikomađarskih

³⁴ HDA, DK, V., OS, 1861/229-69, Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861. Najznačajnija predstavke Zagrebačke županije iz veljače i kolovoza 1861. izdao je ponovno njihov sastavljač D. Kušlan, *Pisma županije zagrebačke od god. 1861.*, I-II., Zagreb 1861.

³⁵ HDA, DK, CCLIX., PS, 1861/157, Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

³⁶ HDA, DK, VI., OS, 1861/292-81, Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861; Kamilo Filinger, *Prosyjed Zagrebačke županije upravljem caru god. 1861. zbog ukidanja Srpske Vojvodine*, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 18, Novi Sad, 1957., 108-114. Skupština je izrazila žaljenje zbog ukidanja Vojvodine, shvaćajući je kao neuvažavanje velikih zasluga Srba za dinastiju i Monarhiju, ali nije, kako tvrdi K. Filinger, protestirala zbog toga, već je tražila da se saslušaju srpski zahtjevi na narodnoj skupštini i to prije otvaranja Sabora Mađarske. Županija nije tražila obnovu Vojvodine, jer bi to značilo negiranje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske, dakle jednog od temeljnih zahtjeva hrvatske politike, pošto je u nju ranije bio uključen i veći dio Srijema. Predstavka, inače, sadrži bombastične fraze o hrvatsko-srpskom bratstvu i o "jednom narodu", iako niti jedna hrvatska županija niti ijedan zagrebački list nije protestirao zbog ukidanja Vojvodine u prosincu 1860. Značajno je da je kasnije D. Kušlan, sastavljač predstavke, u svojim rukopisima osudio zaključke Blagoveštenskog sabora, jer potpuno zanemaruju interese Trojedne kraljevine i hrvatskog naroda i Vojvodinu pretežno vežu uz Ugarsku, što je protivno zaključcima srpske (Majske) skupštine i Sabora Hrvatske 1848. (NSK, ZR, ODK, PS, R 5869 b/8).

³⁷ Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Spisi Poglavarstvo grada Zagreba (SPGZ), Opći odjel (OO), 1861/br. 1070, Zagrebačka županija kralju 14. II. 1861.

³⁸ HDA, RŽ, 40, 1861/44.

³⁹ DAZ, SPGZ, OO, 1861/1230, Zagrebačka županija I. Mažuraniću 14. II. 1861; HDA, DK, CCLIX., PS, 1861/193, Zagrebačka županija mađarskim oblastima 14. II. 1861. Slanje hrvatskog komesara u Rijeku tražile su i neke druge hrvatske oblasti (HDA, NV, 104, Spisi općeg odjela [SOO], 1861/405, Križevačka županija Namjesničkom vijeću 26. III. 1861).

tendencija, nastojala djelovati pomirljivo prema Mađarima, izražavajući odobravanje kod svakog znaka susretljivosti i poziva na slogu s mađarske strane. Smatrala je, povodom uvjeravanja Sopronyske županije kako su Mađari spremni podržati ustavna nastojanja Hrvata i sačuvati zajedničke interese uz potrebnu obnovu državnog saveza, neophodnim slogu Hrvata i Mađara protiv bečkog centralizma i navodila kako je Mađarima u interesu da podupiru borbu Hrvatske za ostvarenje svoje teritorijalne cjelovitosti. Stoga Mađari ne bi trebali slušati one, koji traže priključenje Međimurja, Rijeke i cijele Hrvatske Mađarskoj kao "pridruženih" i "pokorenih strana". Istakla je da Hrvati nikada ne mogu pristati na velikomađarsku politiku, koja želi izgraditi veliku mađarsku državu od Karpata do Jadrana protivno težnjama svih nemađarskih naroda. Suglasila se s obnovom hrvatsko-mađarskog državnog saveza, ali samo na temelju pune političke ravnopravnosti, te suvereniteta i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske.⁴⁰

Druga najznačajnija cjelina predstavki je ona, koju je sastavio veliki bilježnik Riječke županije i kasnije poznati publicist Ante Starčević. U prvoj od više predstavki, koje je sastavio,⁴¹ Starčević je, snažnije nego itko i gotovo s veleizdajničkim tonom, istaknuo posebnu državnost i samosvojnost Kraljevine Hrvatske kroz stoljeća pod habsburškom vlašću, ali i stalno negiranje njezinih ustavnih prava i sakaćenje njezine cjelovitosti. Posebno je, neposredno napadajući samog kralja, osuđivao razdoblje centralizma i germanizacije tijekom pedesetih godina XIX. stoljeća, kada se vladar više nije mogao opravdavati staleškim sustavom i neodgovornim savjetnicima. Proglasio je "nasiljem" i "bezzakonjem" pojedine konkretne kraljeve odredbe, poput predaje Međimurja Mađarskoj, nastojanje da Hrvatska pošalje zastupnike u Carevinsko vijeće i naredbu budućem Saboru Hrvatske da raspravlja o odnosu prema Mađarskoj. Posebna prava ili "držanstva" Hrvatske prema habsburškoj dinastiji izvodio je iz povijesnog prava, tj. iz međudržavnih ugovora, koje su Hrvati sklopili s Habsburgovcima 1527. i Pragmatičke sankcije 1712. Odrekao je ne samo "zakonitost" eventualnog podvrgavanja Hrvatske pod Mađarsku nego i njihove bilo kakve uže državne povezanosti kroz prijašnja stoljeća, osim osobe zajedničkog kralja, i oštro osudio "despotički" sustav u Vojnoj granici. Tražio je trenutno pripojenje Granice i Dalmacije s

⁴⁰ HDA, RŽ, 40, 1861/44, Zagrebačka županija mađarskim oblastima 14. II. 1861. Županija je uputila i posebni odgovor Sopronyskoj županiji, dokazujući pogibeljnost velikomađarskih nastojanja i za Mađare i za Hrvate, pošto od njihovog sukoba koristi može imati samo bečka reakcija (isto).

⁴¹ Ukupno sam pronašao 15 Starčevićevih predstavki, koje je napisao kao veliki bilježnik Riječke županije od veljače 1861. do lipnja 1862. kada je suspendiran s dužnosti. To znači da je kriva tvrdnja u historiografiji (M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 105) da su Starčevićeve predstavke u cjelosti objavljene, jer je objavljena svega trećina (*Djela Dra Ante Starčevića II.*, Zagreb 1894), i to one veće iz veljače i ožujka 1861. Vjerojatno postoje manje razlike između službenih i završenih Starčevićevih predstavki i izvornog oblika. U jednom kasnijem izvještaju, već nakon njegove suspenzije, postoji podatak da je skupština Riječke županije prihvatila njegovu predstavku iz travnja 1862., osim "njekojih izpravljenih ili izostavljenih misli i izražajah", tj. vjerojatno predrastičnih osuda bečke vlade i Namjesničkog vijeća (HDA, RŽ, 61, 1862/461, podžupan Riječke županije Ivan Vončina Namjesničkom vijeću 3. IX. 1862). Moguće je da je do sličnih izostavljanja dolazilo i kod većine ostalih Starčevićih predstavki, jer za njega nije bilo velike razlike, što se tiče stila i načina izražavanja, obraća li se kralju, Namjesničkom vijeću ili ostalim županijama.

kvarneskim otocima Hrvatskoj.⁴² U posebnoj predstavi županija je tražila da joj se pripoji Senj, koji propada pod vojnom upravom i čija se trgovina može spasiti samo ako se uključi u sustav građanske Hrvatske.⁴³ Županija je izrazila zadovoljstvo zbog imenovanja I. Mažuranića za predsjednika novoustrojenog Hrvatskog dvorskog dikasterija, ali je odmah istakla da ona "svaku oblast izvan Hrvatske a za Hrvatsku, svakoga ove kraljevine dostojanstvenika i službenika, koga sami narod hrvatski nije svojim zakonitim načinom izabrao i namjestio, za protuustavne i stoga za nezakonite smatra". Obećala je podršku Mažuraniću za sve korake, koji bi smjerali za "usrećenje ove na bezbožni način unesrećene kraljevine".⁴⁴ Tražila je da se u sve organe na području Riječke županije, a posebno u gradu Rijeci, uvede hrvatski jezik, jer bez toga narod ostaje neobrazovan, "slepim orudjem u rukuh poveljenog tobož razreda" i igračkom jačih naroda. Kao posljedica nepostojanja službenog narodnog jezika navodila se Rijeka u kojoj prosti hrvatski puk slijepo slijedi nekoliko "izdajnikah i pridošlicah", tj. Talijana i mađarskih spletkara. Takvo se stanje može zaustaviti dugoročno reorganizacijom riječkih škola, a za sada ustrojenjem čisto hrvatske gimnazije.⁴⁵ Oštro je osuđen Veljački patent kao neprihvatljivo "tumačenje" Listopadske diplome i nastojanje da se Hrvatsku po svaku cijenu zadrži u okviru Austrije, iako ona nema nikakve veze s austrijskim pokrajinama, osim ako se na to sama u budućnosti ne obveže međunarodnim ugovorima. Eventualnim sudjelovanjem u Carevinskom vijeću hrvatski bi zastupnici ne samo pogazili višestoljetnu samostalnost svoje zemlje, nego i preuzeli dio ogromnog austrijskog duga za koji nisu krivi. Time bi i za dugo vremena propala mogućnost privrednog napretka Hrvatske i ona bi ostala "samim podnožjem za veličinu Austrie".⁴⁶ Osuđeno je i negativni stav bečkog dvora i vlade

⁴² HDA, VŽ, 102-3, SZŠ, s. n., Riječka županija kralju 19. II. 1861.

⁴³ HDA, DK, CCLIX., PS, 1861/157, Riječka županija kralju 19. II. 1861. I kasnije je županija tražila priključenje Senja Banskog Hrvatskoj i povratak njegovih prava kao slobodnog kraljevskog grada ili barem izuzimanje od novačenja i uvođenje hrvatskog jezika u gradske škole (HDA, NV, 73, 1861/106, Riječka županija kralju 23. X. 1861). O gubljenju povlastica Senja kao slobodnog kraljevskog grada u drugoj polovici XVIII. stoljeća i nastojanjem za njihovim povratkom piše opširno Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, I., Zagreb 1997., 160 i dalje.

⁴⁴ HDA, DK, CCLVII., PS, 1861/236, Riječka županija Mažuraniću 19. II. 1861. Predstavku je, kao i sve ostale iz veljače i ožujka 1861., sastavio Starčević.

⁴⁵ HDA, DK, IX., OS, 1861/511-6, 512-6, Riječka županija Dvorskom dikasteriju 19. II. 1861. Osuđujući bečku vladu, koja je neumorno radila o propasti hrvatskog naroda i njegovog jezika, županija je molila da se poznati filolog Franjo Kurelac vrati na učiteljsko mjesto u riječkoj gimnaziji (HDA, DK, XI., OS, 1861/707-131, Riječka županija Dvorskom dikasteriju 4. IV. 1861), ali je to Mažuranić odbio, objašnjavajući da je Kurelac bio izvanredni profesor (isto, 1861/707-8, Mažuranić Namjesničkom vijeću 5. V. 1861). Za odnos Riječke županije prema Rijeci značajan je i njezin zahtjev banu Šokčeviću da se odrekne naslova "riječkog upravitelja", dobivenog od kralja, jer se time vrijeđa cjelovitost Trojedne kraljevine, čiji je Rijeka integralni dio bez posebnog statusa. Taj je zahtjev podržan od većine oblasti (HDA, DK, XIV., OS, 1861/1146-212, 1302-239). Na Starčevićev prijedlog županijska je skupština odbila zahtjeve drugih oblasti da se za Rijeku imenuje kraljevski povjerenik, smatrajući da se jedna oblast nema pravo miješati u unutarnje poslove druge, a Rijeka neka sama snosi posljedice svoje nerazumne promađarske politike (*Pozor*, 9. IV. 1861, izvještaj sa skupštine Riječke županije 4. IV. 1861).

⁴⁶ HDA, VŽ, 102-3, SZŠ, s. n., zapisnik skupštine Riječke županije 15. III. 1861. Starčevićev je tekst, inače, primljen u županijskoj skupštini "jednodušno i neopisivim ushitjenjem" i sa zaključkom da žu-

prema sudjelovanju Vojne granice u Saboru, kao i odbijanje da se Dalmacija priključi Hrvatskoj.⁴⁷ Županija je, također, osudila otcjepljenje Međimurja i tražila da se ukine naslov riječkog upravitelja, kojeg ima ban Šokčević, kao nespojivog s pravnom pripadnošću Rijeke Hrvatskoj.⁴⁸ Mržnja prema "austrijskoj despotiji" uvjetovala je blagonaklon stav Starčevića prema Mađarima, koje je pozvao na slogu i borbu protiv zajedničkog neprijatelja, jer je sloboda Hrvatske uvjet za slobodu Ugarske i obratno. Isticao je da se Mađari moraju odreći svakog hegemonizma, ne samo prema Hrvatskoj, nego i prema drugim narodima u Ugarskoj, ako žele osigurati svoju nacionalnu budućnost i zaštititi se od obnove austrijske reakcije. I ovdje se, veličajući hrvatsku, a ismijavajući mađarsku povijest u prilično originalnoj, ali samovoljno iskonstruiranoj slici prošlosti, suprotstavio svakoj pomisli o postojanju realne unije Hrvatske i Ugarske i privrednoj ovisnosti prve drugoj.⁴⁹ U posljednjem bilježničkom spisu prije odlaska u Sabor, u koji je izabran kao zastupnik Hreljin-grobničkog kotara, Starčević je napisao naputak Riječke županije za svoje saborske zastupnike. U njemu je ponovno, ali još oštrijim riječima osudio stoljetnu samovoljnu vlast Austrije, koja je hrvatsku kraljevinu "razkomadala, narod razčepala, potudjinčila, otrovala, prava naroda bez svake krivnje, pače u ime nadarja za njegovu vjernost i za njegove žertve pogazila [...]". Po naputku županijski zastupnici trebali su u Saboru tražiti ostvarenje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske s Dalmacijom, Granicom, koja se treba odmah ukinuti, i Međimurjem; odbijati slanje zastupnika u Carevinsko vijeće; za pregovore s Ugarskom tražiti formiranje posebnog kraljevskog odbora, jednakobrojnog kao i ugarski; inzistirati na odstranjenju svih stranih, posebno redarstvenih, organa; tražiti priključenje Senja Riječkoj županiji itd.⁵⁰

Starčevićovo stajalište o nepostojanju bilo kakve pravno valjane veze Hrvatske i Mađarske osim kralja, bilo je usamljeno u hrvatskoj politici i javnosti 1860.-1861., a i kasnije. Velika je većina hrvatskih političara odbijala podložništvo Hrvatske Mađarskoj i inzistirala na potpunoj ravnopravnosti ali nisu nijekali da se prvobitna personalna unija dvaju kraljevstva s vremenom pretvorila u neku vrstu realne unije i to iz dobrovoljnih obostranih interesa. Pretežno se smatralo da je to postalo zlo i opasnost za Hrvatsku tek s usponom mađarskog nacionalizma od kraja XVIII.

panija više ne prima nikakve njemačke dopise (HDA, RŽ, 49, 1861/2). U ovom je komentaru Starčević proširio teritorijalne zahtjeve, tražeći da se Hrvatskoj priključi i dio Turske naseljen Hrvatima, vjerojatno misleći na cijelu Bosnu i Hercegovinu ili možda na tzv. Tursku Hrvatsku, tj. sjevero-zapadnu Bosnu.

⁴⁷ HDA, VŽ, 102-3, SŽS, s. n., Riječka županija Dvorskom dikasteriju 15. III. 1861.

⁴⁸ HDA, DK, CCLIX., PS, 1861/283, Riječka županija Dvorskom dikasteriju 15. III. 1861. Dikasterij je odlučio da se "ova sasvim neumiestna" predstava stavi ad acta (isto). Na to je Riječka županija ponovila zahtjev da se ukine naslov riječkog upravitelja kao protivan kraljevoj naredbi po kojoj je Riječka dio Riječke županije. Navela je da prva predstava nije bila potaknuta strašću ili bilo kakvim "neplemenitim čuvstvom", već željom da se "ustavni život u prvobitnome obliku uzderži" i da se Riječka prizna za dio Riječke županije (isto, 1861/414, Riječka županija Dvorskom dikasteriju 6. V. 1861). No, hrvatski je ban zadržao naslov riječkog upravitelja do 1867.

⁴⁹ HDA, ZS I., 1861/101-5, Riječka županija mađarskim oblastima 15. III. 1861.

⁵⁰ HDA, VŽ, 102-2, SŽS, s. n., naputak Riječke županije 4. IV. 1861.

stoljeća. Po većinskom mišljenju, o nepostojanju bilo kakve realne veze Hrvatske i Mađarske moglo se govoriti tek od 1848. Mađari, kao i njihovi malobrojni simpatizeri u Hrvatskoj (tzv. unionisti), smatrali su, međutim, da je 1848. došlo do faktičkog, ali ne i pravnog prekida realne unije. Također, u hrvatskoj je javnosti i politici tada bilo gotovo potpuno usamljeno poznato Starčevićovo mišljenje da su Slovenci "alpski Hrvati", kao i njegov zahtjev, iznesen u istoj predstavi od 19. veljače 1861., da se slovenski krajevi pridruže Hrvatskoj, ako to želi njihovo stanovništvo. Jedan od rijetkih, koji je tada zastupao uvjerenje o hrvatskom etničkom karakteru slovenskih krajeva, bio je poznati emigrant i publicist Eugen Kvaternik. Potpuna usamljenost važi i za Starčevićovo negiranje srpskog naroda. Također, radikalne Starčevićeve teze o nepostojanju bilo kakve veze Hrvatske s austrijskim pokrajinama bile su izuzetak u tadašnjoj hrvatskoj političkoj javnosti. Ostale se hrvatske oblasti, kao i politički listovi nisu, krajem 1860. i početkom 1861. o tome izjašnjavali, jer većinom nisu, za razliku od Starčevića, bili protivnici cjelovitosti Habsburške monarhije, ali činilo im se, što će doći do izražaja i u Saboru 1861., da svako priznavanje "zajedničkih interesa" neminovno vodi u Carevinsko vijeće i, time, priznavanju centralizma i osakaćene ustavnosti. Stoga je Starčević bio jedini, koji se, u ovo vrijeme, nedvosmisleno izjasnio za potpuno samostalnu hrvatsku državu, koja bi tek naknadno, ovisno o svojim interesima, mogla sklopiti izvjesne međudržavne ugovore s drugim zemljama Monarhije. To znači da njegove radikalne ideje o potpunoj samostalnosti Hrvatske ne treba uzimati kao službeno stajalište cijele Riječke županije. Skupština je prihvaćala njegove predstave vjerojatno zbog snažnog isticanja hrvatske državnosti i neprekinutih hrvatskih prava kroz stoljeća, tj. zbog njihove verbalno-stilske, a tek djelomično sadržajne komponente. Bilo je prilično jasno da blještave i jasne, ali krute i apriorne Starčeviće konstrukcije nemaju puno veze s političkom realnošću i ne vode računa o politici kao umijeću mogućeg. Osim toga, ne računajući teze o nepostojanju realne unije Mađarske i Hrvatske i o potpunoj samostalnosti Hrvatske, dakako de iure, Starčevićeve se temeljne teze tada nisu razlikovali od glavnih državno-pravnih stajališta većine ostalih hrvatskih oblasti i većeg dijela političke javnosti. Tada Starčević još nije bio, kao nakon 1866., u oštrom sukobu s najznačajnijim hrvatskim političarima i publicistima, koje će kasnije optuživati za izdaju hrvatskih interesa i za tobožnju prodaju Hrvatske Mađarima i Nijemcima.

Do otvaranja Sabora 1861. formulirane su temeljne koncepcije hrvatskih oblasti, koje će se, s određenim dopunama i izmjenama, zadržati do uvođenja dualizma 1867. Županije su bez izuzetka pozdravile Listopadsku diplomu kao kraljevo obećanje povratka pune domaće ustavnosti, temeljene na županijskoj samoupravi, ali su upozoravale da se radi o oktroiranom aktu, koji se ustavno ne može opravdati. Ta su upozorenja u kasnijim mjesecima postala još izraženija, posebno u vezi s općom osudom Veljačkog patenta, koji je u službenim bečkim krugovima interpretiran kao puko "proširenje" Listopadske diplome. U svim predstavkama traži se što brži saziv Sabora Trojedne kraljevine na temelju izbornog reda iz 1848.

godine⁵¹ i to, po mogućnosti, mjesec dana prije saziva Sabora Mađarske kako je bilo uobičajeno u staleškom sustavu prije 1848. U predstavkama i okružnicama hrvatskih županija i gradova naglasak je stavljen na odnos Hrvatske (Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije) prema Ugarskoj (ne: Mađarskoj). Oblasti su se uglavnom zauzimale za obnovu saveza s Ugarskom, ali na novim osnovama i sa znatnom širim okvirom hrvatske autonomije od stanja prije 1848. U tome je postojao širok raspon od pretežnog naglaska na starim hrvatskim municipalnim pravima, kako ga je izrazila Varaždinska županija, do radikalnog odbijanja bilo kakve veze Hrvatske s Ugarskog, osim eventualno saveza za obranu od zajedničkog - austrijskog - neprijatelja, što je dolazilo do izražaja u Starčevićevim predstavkama. No, prevladavajuće su koncepcije stajale u sredini tih teza, tj. tražio se savez - dakle, određena vrsta realne unije - dviju kraljevina kao ravnopravnih državnih čimbenika. Uz to, tražilo se, gotovo bez izuzetka, da Mađari priznaju ravnopravnost i drugim narodima u Ugarskoj, jer se shvaćalo da se njihova hegemonistička nastojanja prema Hrvatskoj ne mogu odvajati od njihove dominacije u Ugarskoj. Konkretna odredbe ili uvjete za sklapanje saveza nisu formulirane, već su ostavljane budućem Saboru Hrvatske.

Odnos prema austrijskim pokrajinama i Monarhiji kao cjelini hrvatske su oblasti gotovo potpuno zaobišle, osim potpuno negatorske pozicije A. Starčevića. Razlog treba, čini se, tražiti u načelnom prihvaćanju, barem kod većine hrvatskih političara i publicista, cjelovitosti Monarhije i uključenosti Hrvatske u nju, ali i straha da bi priznanje zajedničkih poslova, a time i zajedničkih organa - vlade i parlamenta - neizbježno značilo prihvaćanje glavnog i omrznutog zahtjeva Listopadske diplome i Veljačkog patenta, tj. slanje hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće. Od spominjanja ikakvih mogućih veza s austrijskim pokrajinama hrvatske je oblasti odvrćala činjenica održavanja neustavnosti u njima, jer se ništa nije bitno promijenilo u političko-upravnom uređenju, osim određenih političkih sloboda, poput slobode tiska i govora, a i to vrlo ograničeno i, kako će se pokazati, privremeno. Smatralo se, a takvu je politiku nastojao voditi i Sabor 1861., kao i Sabor 1865-1866. sve dok dualizam nije postao skoro gotova stvar, da najprije treba urediti odnos prema Ugarskoj i to na načelu ravnopravnosti, nezavisnosti i cjelovitosti Hrvatske, a tek je onda moguće pregovaranje s bečkom vladom.⁵² Stoga se hrvatske županije, kao i mađarske, obraćaju predstavkama isključivo vladaru, dakako ne kao austrijskom caru, nego kao ugarsko-hrvatskom (za neke samo hrvatskom) kralju, potpuno mimoilazeći bečku vladu. I ovdje je Saboru ostavljeno

⁵¹ Izborni saborski red donijela je Banska konferencija početkom svibnja 1848. u Zagrebu. Po njemu izabrano je 192 zastupnika po načelu posrednog sustava, tj. birale su ih državne i političke ustanove (županije, gradovi, kotari, vojne općine, trgovišta itd.), a ne neposredno narod. Biračko pravo imalo je, zbog imovinskog cenza, oko 40 000 ljudi. Mogao je biti biran svaki pismeni muškarac stariji od 24. godine, bez razlike vjeroispovijesti i s prebivalištem u Hrvatskoj.

⁵² Tako su skupštinarci Zagrebačke županije smatrali da bi rješavanje odnosa Hrvatske prema austrijskim pokrajinama i bečkoj vladi prije nego što se riješi odnos prema Ugarskoj značilo "starodavne naše ustavne temelje od korijena podkapat" (HDA, ZŽ, 1, Spisi županijske skupštine [SZS], s. n., zapisnik skupštine Zagrebačke županije 14. II. 1861).

da riješi ovo pitanje s izuzetkom obaveznog naputka, kod pojedinih županija, svojim zastupnicima da glasuju protiv slanja poslanika u Carevinsko vijeće. Većina županija tražila je da kralj osobno otvori Sabor u Zagrebu i da se kruni za hrvatskog kralja. To je bilo u skladu s prevladavajućim koncepcijama od 1860. dalje, u kojima se naglašavala zasebnost hrvatske krune u odnosu na ugarsku. Starčevićeve teze o potpunoj samostalnoj hrvatskoj državi, koja je povezana s ostalim zemljama Monarhije samo u kraljevoj osobi, ostala je usamljena u hrvatskoj javnosti i u predstavkama drugih županija. Uz nastojanje da se osigura što šira samostalnost u još neodređenom političkom okviru, jer je to ovisilo o rješavanju odnosa prema Mađarskoj i Austriji, teritorijalna cjelovitost drugi je temeljni zahtjev hrvatskih oblasti i cjelokupne tadašnje hrvatske politike i javnosti. Pri tome se tražilo, u prvom redu, priključenje Dalmacije, kvarnerskih otoka i istočnih kotara Istre uz zadržavanje Međimurja i Rijeke u sastavu Hrvatske. Za Vojnu granicu tražilo se ili potpuno priključenje Provincijalu ili sjedinjenje barem u građanskim poslovima. Državno-pravna problematika potpuno je prevladala u prvim zahtjevima hrvatskih oblasti neporedno nakon reorganizacije županija. U njima gotovo da nema značajnijeg problematiziranja ostalih pitanja, posebno privrednih i društvenih odnosa. U kasnijem će se razdoblju to izmijeniti, posebno s uvidom da su političke i privredne prilike, posebno što se tiče neustavnog pobiranja poreza i financijske nesamostalnosti županija, višestruko povezane.

Svi temeljni državno-pravni zahtjevi hrvatskih oblasti temeljeni su na argumentima povijesno-državnog i prirodnog prava. Povezanost prirodnog i državnog prava prvi je put došla jasno do izražaja u hrvatskoj politici i široj političkoj javnosti u vrijeme revolucije 1848.-1849. i nije više bila napušтана sve do raspada Habsburške monarhije 1918. Argumenti povijesnog prava spominju se znatno češće, jer je legitimistička Habsburška monarhija počivala na njegovim temeljima i ono je predstavljalo značajnu prednost u nacionalnim borbama. U razlici između povijesnih i nepovijesnih naroda, tj. onih, koji su nekada imali svoju državu na području Monarhije ili nisu, Hrvati su pripadali prvoj kategoriji i mogli su se pozivati na svoju državnost. Naravno da su njihovi argumenti bili slabijeg značenja od onog Mađara, jer su se primarni politički sukobi rješavali na relaciji Beč-Pešta. Hrvatsko državno pravo izražavalo se, najkraće rečeno, u svijesti o kontinuitetu hrvatske državnosti kroz povijest od doseljenja Hrvata do XIX. stoljeća bez obzira da li je, u pojedinom razdoblju, faktički bilo realizirano u većoj ili manjoj mjeri. Ono se protezalo, u shvaćanju sastavljača predstavki, od potpuno samostalne hrvatske države u vrijeme "narodnih vladara" do faktičnih ostataka hrvatske autonomije izraženih u obliku municipalnih prava (*jura municipalia*) u XIX. stoljeću. No takvo je postojeće stanje shvaćano kao izraz nepovoljnih vanjskih okolnosti, poput proturskih ratova i osvajalačkih apsiracija i nasilja susjednih država, poput Ugarske i Venecije, koje, prema normama međunaodnog prava, ne mogu obavezivati hrvatsku politiku. Kao temeljne ustanove u kojima bi se iskazivao kontinuitet hrvatske državnosti, uglavnom su se navodili Sabor, ban, pravo kovanja novca, manji porez od onog u Ugarskoj itd. Te su ustanove, u skladu s

dominantnim romantičnim shvaćanjem, anakronistički tumačene kao nacionalne ustanove, a prijašnja hrvatska država, posebno u vrijeme narodnih vladara, kao moderna nacionalna država s "demokratskim" ustrojstvom. Prirodno pravo, izražavalo se u hrvatskoj nacionalnoj ideji, tj. u ideologiji hrvatske nacionalne integracije. Po tome je cijeli teritorij Trojedne kraljevine shvaćan kao hrvatsko nacionalno područje,⁵³ koje treba biti i faktički ujedinjeno po načelu prava svakog naroda da živi u vlastitoj državi. Nacionalno načelo bilo je vezano uz nastojanje da se što prije izgrade ustanove modernog građanskog društva ili, ako su neke od njih, poput građanskog sabora, već postojale, da se osigura njihova djelatnost, u ovom slučaju parlamentarizam, karakteristična za građansko društvo. Iako se, zbog općih političkih okolnosti, prirodno pravo spominje mnogo rjeđe ono se uvijek povezuje s argumentima državnog prava. Hrvatski su nacionalni djelatnici, kao privrženici modernog nacionalizma, načelno davali prednost prirodnom pravu, kako se to najbolje može vidjeti u pisanju političkih listova, već od revolucije 1848.-1849., koji nisu bili vezani obzirima državno-diplomatskog karaktera.⁵⁴

Zanimljivo je usporediti osnovna politička raspoloženja u hrvatskim županijama početkom 1861. s onim u prvim mjesecima revolucije, u proljeće i ljeto 1848. Tada je najjače uporište mađarske politike u Hrvatskoj predstavljala Zagrebačka županija sve do svibnja 1848., kada je ban Jelačić nasilno smijenio staru upravu i postavio novu, odlučno protumađarski orijentiranu. Vrlo jaka uporišta 1848. Mađari su imali i u istočnoj Hrvatskoj, u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji, posebno zahvaljujući utjecajnim veleposjednicima - Pejačevićima, Jankovićima i Prandauima - koji su, zbog svojih posjeda u Mađarskoj i obećanja o naknadi za ukinute kmetske odnose, više naginjali mađarskoj vladi nego Jelačiću. Desetak godina kasnije stanje se znatno izmijenilo. U Zagrebačkoj županiji postoji određena promađarska struja, ali ona je vrlo slaba. Slično je stanje u Virovitičkoj županiji u kojoj je za velikog

⁵³ U tim se koncepcijama nije dovoljno vodilo računa, kako će kasnije biti spomenuto, o postojanju srpske etničke manjine i o procesu srpske nacionalne integracije, koja se odvijala usporedo s hrvatskom nacionalnom integracijom na većem dijelu teritorija Trojedne kraljevine, posebno u istočnoj Slavoniji, Vojnoj granici, sjevernoj Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Predstavke Srijemske županije, posebno iz 1862. i 1863., izuzetak su u ovom zanemarivanju srpske nacionalne komponente na hrvatskom političkom prostoru u predstavkama hrvatskih oblasti 1861.-1867., ali ta je županija sebe smatrala nekom posebnom "srpskom oblašću".

⁵⁴ Iz svega navedenog može se, i za 1860-te godine u predstavkama hrvatskih oblasti, koje se ovdje obrađuju, jasno vidjeti koliko su griješili pojedini srpski povjesničari, koji su tvrdili da u hrvatskoj politici i političkoj misli XIX. stoljeća dominira, po uzoru na Mađare, jednostrano isticanje državnog prava i povijesnog načela, dok Srbi zagovaraju "demokratske" ideje prirodnog prava (Milorad Ekmečić, *Borbe za nacionalne države i moderno društvo, Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1973; isti, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, I-II., Beograd, 1989; V. Krestić, *Srbi u Ugarskoj i Hrvatskoj 1850-1868, Istorija srpskog naroda V/2*, Beograd, 1981; isti, *O genezi genocida nad Srbima u Nezavisnoj državi Hrvatskoj [O genezi genocida], Srpsko-hrvatski odnosi*, 339-368). Takva su shvaćanja ne samo u očitoj suprotnosti s bezbrojnim izvorima o hrvatskoj politici i političkoj misli, od 1848.-1849. dalje, nego su i, od 1980-ih godina, posljedica političkog angažmana i povodenja za nacionalnim strastima autora u vrijeme sve jačeg zaoštavanja nacionalnih odnosa u posljednjim godinama postojanja komunističke Jugoslavije. S takvim stajalištima dijela srpske historiografije polemizirala je još davno M. Gross, *Ideja jugoslavenstva u XIX. stoljeću u "Istoriji Jugoslavije"*, *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP) 5 (2), Zagreb, 1973., 8-21.

župana, uz znatno odobrenje inteligencije, svećenstva, pa čak i građanstva Osijeka, poznatog po jakoj promađarskoj grupaciji, izabran đakovački biskup Strossmayer, za kojeg se znalo da nije sklon Mađarima. Kod Srijemske županije dogodila se određena diferencija, ali ne u smjeru većeg približavanja Mađarima u odnosu na zbivanja 1848., nego u priklanjanje županijskih organa srpskom nacionalnom pokretu. Ta je županija, kako će se kasnije vidjeti, postala svojevrsan politički nukleus srpskog pokreta u Habsburškoj monarhiji 1860-ih godina. Križevačka i Požeška županija zadržale su osnovne političke pozicije iz 1848., tj. veliko nepovjerenje prema Mađarima, iako nisu, kao i ostale županije, a priori odbijale mogućnost obnove hrvatsko-ugarskog državnog saveza, ali, dakako, pod uvjetima, koji su za Mađare bili neprihvatljivi. Do određenog jačanja promađarske grupacije došlo je jedino u Varaždinskoj županiji, ali ni tu se ne može govoriti o većoj kompatibilnosti političkih stavova s osnovnim mađarskim zahtjevima. Iako je promađarska struja opstala u većini županija pokazivala je znatno manje snage i utjecaja nego 1848. za što je postojalo više razloga. U proljeće i ljeto 1848. postoji samostalna mađarska vlada s vlastitim financijama, vojskom i diplomacijom, koja je mogla vršiti znatan pritisak na Hrvatsku uz gotovo potpunu političku pasivnost Beča. Sasvim je drugačija situacija početkom 1861., kada Mađari zahtijevaju, doduše, obnovu zakona iz 1848., ali bez uspjeha. Nadalje, pojedina istaknuta žarišta promađarske politike u Hrvatskoj iz 1848. više nemaju politički značaj, poput sitnog plemstva ("šljivara") u Zagrebačkoj županiji, posebno u Turo-poljskom kotaru. Bogati veleposjednici u Srijemskoj i Virovitičkoj županiji nisu se trebali, kao 1848., opredijeljavati između Mađarske i Hrvatske, jer Mađari nisu niti u jednom trenutku uspjeli postići obnovu zakona iz 1848., tj. samostalnu Mađarsku, a i pitanje odštete selišnih zemalja načelno je riješeno, iako su povremeno izbijali agrarni sporovi i lokalni seoski nemiri. No, vjerojatno je najvažniji razlog znatnom slabljenju promađarske struje u Hrvatskoj i Slavoniji uznapredovali proces hrvatske nacionalne integracije. U ovo vrijeme, kao i prije, ne može se, dakako, još govoriti niti o zamecima masovnog hrvatskog nacionalnog pokreta, ali gradsko stanovništvo, svećenstvo, inteligencija i plemstvo već su, s izuzetkom specifičnog procesa srpske nacionalne integracije u istočnoj Slavoniji i Vojnoj granici, uključeni u proces hrvatske nacionalne integracije, što se 1840-ih godina razvijalo u manjoj mjeri.⁵⁵

U osnovnim političkim zahtjevima - teritorijalna cjelovitost i što veća državna samostalnost Hrvatske u okviru Monarhije - postoji velika sličnost između zahtjeva hrvatskih i slavonskih županija u proljeće 1848. i početkom 1861. No, 1848. puno se češće inzistiralo na cjelovitosti Monarhije, nego 1861., ne samo zbog uspo-

⁵⁵ Slabost promađarske struje u hrvatskoj politici i u županijskim i gradskim oblastima jasno ilustrira njihova nemogućnost da pokrenu vlastiti list u razdoblju 1860.-1867., zbog čega su ostali politička struja, a ne stranka. Činjenica da je upravo ta struja na kraju sklopila nagodbu s Mađarima (1868.) ne dokazuje njihovu jakost, jer je to postalo moguće tek nakon grubih političkih pogrešaka i kratkovidnosti Narodne stranke, posebno odbijanja da se prizna dualizam i pošalju hrvatski zastupnici na kraljevu krunidbu u Peštu, odnosno izabere regnikolarna deputacija za sklapanje nagodbe u proljeće 1867.

stavljanja samostalne mađarske države, nego i zbog iskustva, tijekom deset godina neustavnog centralizma, što "austrijsko državno jedinstvo" može značiti. U vrijeme hrvatskog pokreta 1848.-1849. vrlo se rijetko spominje "hrvatska kruna". Uglavnom se govori o ugarskoj kruni kao zajedničkom simbolu za sve zemlje Translajtanije. U vrijeme promjene na prijestolju, u prosincu 1848., hrvatska službena politika, županije i listovi nisu tražili da se novi vladar Franz Joseph kruni za ugarsko-hrvatskog kralja kako je, po načelo tradicionalnog legitimiteta, bilo uobičajeno, a sada se tražila njegova krunidba za hrvatskog kralja. Kasnije je Sabor u Zagrebu tražio i dobio od Franza Josepha abdikacijske spise njegovog prethodnika Ferdinanda V. Tijekom revolucije 1848.-1849. vrlo se rijetko tražilo potpuno ukidanje Vojne granice, a sada je to izrazito prevladalo. U oba je navrata dominiralo uvjerenje da je Granica anakronistička ustanova s vojnim despotizmom, ali teške političke okolnosti 1848., posebno ugroženost Hrvatske od samostalne mađarske vlade, uvjetovale su suzdržavanje hrvatske službene politike i javnosti od zahtjeva za njezinim neposrednim ukidanjem. Predstavke županija i gradova u proljeće 1848. relativno su malobrojne, kratke, često konfuzno sastavljene i nedorečene. Tim nedostacima kao da izražavaju društvena previranja u kojima su se našle hrvatske oblasti na početku revolucije, kada je građanska inteligencija prvi put dobila mogućnost sudjelovanja u županijskim skupštinama, koje su do tada bile isključivo staleška (plemićka) tijela. Predstavke iz 1861. znatno su mnogobrojnije, jasnije i razrađenije, a neke predstavljaju prave male politološke i pravne studije, poput Kušlanovih i Starčevićevih predstavki. One izražavaju i sazrijevanje političke i državno-pravne misli u Hrvatskoj od 1848. do 1861. Dok je u županijama Hrvatske i Slavonije 1848. i 1849. plemstvo zadržalo značajan utjecaj, posebno veleposjednici u Virovitičkoj i Srijemskoj županiji, stanje se 1860-ih godina izmijenilo. Dominantni socijalni sloj u županijskim organima postalo je građanstvo uz značajan utjecaj svećenstva. No, i u jednom i u drugom razdoblju politička aktivnost u županijskim skupštinama ostala je odvojena od širih društvenih, a to znači seoskih slojeva, koji su bili zainteresirani isključivo za svoja egzistencijalna ekonomska pitanja. To je bilo u skladu s još uvijek niskim stupnjem hrvatske nacionalne integracije u kojoj su širi društveni slojevi bili odvojeni od nacionalnih ideja i ustanova te sporog procesa formiranja moderne hrvatske nacije.

Potpuna prevlast državno-pravne i političke problematike bacila je u zasjenak rijetke zahtjeve oblasti u kojima se dotiču i druga pitanja, pa treba i o njima ponešto reći, ne samo za početak 1861., već i, zbog rijetkog pojavljivanja, i kasnije. Ekonomske teškoće u Banskoj Hrvatskoj su bile posebno velike u finacijama i poreznim opterećenjima zbog novčane krize države, slabe platežne moći stanovništva, neriješenih agrarnih pitanja, dvije vrste uprave - obnovljene županijske i stare neustavne itd. Križevačka je županija ukazala na vrlo teško privredno i financijsko stanje u Hrvatskoj i Slavoniji, zbog pretjeranih poreza, vrlo skupe birokratske uprave, nedostatnih privrednih potencijala zemlje u odnosu na mnogo bogatije austrijske pokrajine i teške ljudske gubitke u ratovima 1848.-1849. Zamolila je kralja da se uštedena sredstva namijene siromašnom stanovništvu i da

se što prije umanje porezi.⁵⁶ Požeška županija molila je da ukine zabrana sađenja duhana privatnim osobama u županiji, kao i općenito monopol države na sadnju duhana, jer je to nametnuto nezakonitim ukazima 1859. i jer se time nanosi velika šteta narodnom gospodarstvu.⁵⁷ Županija se žalila na svoju prometnu izolaciju i slabe mogućnosti razvitka obrta i trgovine. Zbog toga, ali i načela ustavnosti, tražila je da se u Požegi ustroji posebno županijsko sudište, a ne jedno za cijelu Slavoniju u Osijeku. Smatrala je da bi se time znatno smanjili troškovi sudovanja, ubrzalo poslovanje i pomoglo se narodnom napretku.⁵⁸ Virovitička županija odlučila je na svoju ruku, zaobišavši Namjesničko vijeće, dopustiti slobodnu sadnju duhana na svojem području u nadi da će sabor to i potvrditi.⁵⁹ I Križevačka županija tražila je da se ukine državni monopol na sadnju duhana, navodeći da je uveden u neustavno doba i da ekonomski šteti narodu, posebno zbog velikih poreznih opterećenja. Izjavila je da odbacuje prijetnje zemaljskog financijskog ravnateljstva o zadržavanju državnog monopola i da će štiti pučanstvo u slobodnom sađenju i pobiranju duhana.⁶⁰ Zamolila je da se prestane pobirati izvanredni ratni porez, kao i dotadašnji način prikupljanja poreza s vojnom asistencijom, jer su svi porezi neodobreni od Sabora i time neustavni, a u drugim pokrajinama i materijalno stanje naroda je puno bolje.⁶¹ U problematici izvan državno-pravnih pitanja vjerojatno najznačajnije je pitanje, uz novačenje, bilo redovno prikupljanje poreza na čemu je bečku vlada inzistirala. Za prikupljanje poreza nisu bili nadležni županijski, nego porezni organi podređeni formalno Namjesničkom vijeću, a zapravo bečkoj vladi. Mađarske su županije pravile, kao i u slučaju novačenja, velike probleme i teškoće poreznim organima, što je bio jedan od glavnih razloga kasnijem raspuštanju većine njihovih skupština. Hrvatske su oblasti ponašale popustljivije, ne praveći

⁵⁶ HDA, DK, V., OS, 1861/231-3, Križevačka županija kralju 30. I. 1861.

⁵⁷ HDA, DK, IX., OS, 1861/431-5, Požeška županija kralju 19. II. 1861. Ban Šokčević podržao je molbu županije smatrajući da bi slobodna sadnja duhana pomogla privrednom oporavku stanovništva i olakšala plaćanje sve većih poreza, pa bi i država imala korist. Naveo je da se državni monopol na sadnju duhana teško može održati uz obnovljenu županijsku autonomiju (isto), ali njegove molbe nisu imale odjeka u Beču.

⁵⁸ HDA, DK, IX., OS, 1861/462-5, Požeška županija kralju 19. II. 1861; XLVIII., OS, 1862/1896-19, Požeška županija kralju 29. IV. 1862.

⁵⁹ HDA, VŽ, 2/102, SZS, 1861/s. n., zaključak Virovitičke županije 11. III. 1861.

⁶⁰ HDA, DK, XI., OS, 1861/821-9, Križevačka županija Namjesničkom vijeću 5. VI. 1861. Ban Šokčević smatrao je da je županija prekoračila granice svoje ovlasti, ali da je potrebno brzo i kompromisno rješenje zbog mogućih sukoba između županijskih i financijskih organa (isto). Kasnije, sa sve češćim sukobima stanovništva i financijskih organa, Šokčević je molio da se narodu dozvoli slobodna sadnja duhana, ali je Ministarstvo financija odbilo (HDA, DK, XLVIII., OS, 1862/2169-596). Namjesničko je vijeće dopustilo da oni, koji su zasadili duhan do 70 hvati mogu ga zadržati za privatnu upotrebu, a ostalo moraju predati financijskim organima uz naknadu. Istaknulo je da se državni monopol na duhan ne može mijenjati dok Sabor, u dogovoru s kraljem, ne odredi drukčije, a i sadašnje financijsko stanje države to ne onemogućuje. Zaprijetilo je da će županijske skupštine biti raspuštene, ako se ne zadovolje legitimnim protestima Saboru i kralju i pokušaju samovoljno mijenjati postojeće uredbe i zakone (HDA, ZŽ, 158, 1861/54, Namjesničko vijeće oblastima 20. X. 1861). Kasnije je Namjesničko vijeće tražilo od svih županija da ne pružaju otpor financijskim organima kod pobiranja duhana, ako žele izbjeći upotrebu vojne sile (HDA, VŽ, 123, Županijska oblast - Opći spisi, 1862/917).

⁶¹ HDA, DK, XXXV., OS, 1861/3331-725, Križevačka županija kralju 25. XI. 1861.

probleme poreznim organima, opravdavajući to željom da narod sačuvaju od vojne asistencije, kao i razumijevanjem za teško financijsko stanje Monarhije i neophodnost oporezivanja za normalno obavljanje državnih poslova. No, istovremeno su protestirale, jer porez prikupljaju neustavni organi, kojima hrvatske prilike uglavnom nisu poznate i koje često utjeruju dugove prije isteka roka. Molile su da se takvo stanje prekine i da se omogući županijskim organima prikupljanje poreza, ali u razumnoj mjeri i roku.⁶² Namjesničko je vijeće nastojalo zadovoljiti molbi županija da same pobiru porez, ali bez uspjeha. Žalilo se na negativan stav zemaljskog financijskog ravnateljstva, čime se jasno pokazuje nemoć viših hrvatskih upravnih organa, županije tjera na pružanje štetnog otpora a kod vlade bespotebno izaziva nepovjerenje.⁶³ No istovremeno je naredilo velikim županima da energično spriječe svaku agitaciju oko neplaćanja poreza, smatrajući da su pretjerane glasine oko moguće pobune puka zbog utjerivanja poreznih zaostataka, ali da su mogući manji nemiri, posebno u Riječkoj županiji.⁶⁴ Od ostalih nešto značajnijih problema izvan područja državno-pravne i političke problematike, mogu se spomenuti zahtjevi nekoliko oblasti 1863. i 1864. zagrebačkom nadbiskupu i kardinalu Jurju Hauliku da se u liturgiju Katoličke crkve u Banskoj Hrvatskoj uvede staroslavenski jezik. Te su molbe upućivane povodom tisućugodišnjice misonarske djelatnosti solunske braće Ćirila i Metodija, a bili su motivirani željom zbližavanja slavenskih katoličkih naroda, kao i njihovim čvršćim povezivanjem s pravoslavnim slavenskim narodima.⁶⁵

⁶² HDA, DK, XVII., OS, 1861/1611-316, Križevačka županija kralju 1. VII. 1861; HDA, DK, XXIII., 1861/2837-29, Riječka županija kralju 23. X. 1861. Povremenih otpora bilo je, ipak, i kod hrvatskih županija, jer im je bečko Ministarstvo financija odlučilo smanjiti novčana sredstva za troškove poslovanja, smatrajući da sve češće pokazuju namjeru da slijede buntovni primjer mađarskih oblasti i odupiru se pobiranju poreza (HDA, ZZ, 158, 1861/1762, Namjesničko vijeće oblastima 10. X. 1861).

⁶³ HDA, DK, XVIII., OS, 1861/1947-400, XXIII., 1861/3189-692, Namjesničko vijeće Dvorskom dikasteriju 2. VIII. i 30. XI. 1861. Odgovor Dikasterija nisam pronašao, ali bio je svakako negativan, jer su financijski i porezni organi i dalje pobirali porez, ponekad i uz vojnu asistenciju.

⁶⁴ HDA, DK, XXIII., OS, 1861/3326-983, Namjesničko vijeće Dvorskom dikasteriju 7. XII. 1861.

⁶⁵ Nadbiskupski arhiv Zagreba, Ostavština Jurja Haulika, Acta Praesidialia, g. 1863., s. n., Virovitička županija Hauliku 1. VII. 1863. Molbu su podržale još Požeška, Varaždinska i Križevačka županija, dok je u skupštini Zagrebačke županije jedan svećenik, koji je branio upotrebu latinskog jezika u liturgiji, bio vrijeđan i prekidan povocima (*Zagrebački katolički list*, 28. I. 1864/4). Haulik je odlučno odbio uvođenje staroslavenskog jezika u liturgiju, smatrajući da bi se time negiralo jedinstvo Crkve, kod puka povećala sumnja u napuštanje dogmi, izazvao bi jaki otpor starijeg svećenstva i spriječio put prema višoj obrazovanosti, a ne bi se postiglo veće približavanja s "nesjedinjenim Grcima", tj. pravoslavicima. Takav je stav, dakako, podržalo i uredništvo njegovog lista (*isto*, 21. I. 1864/3, 28. IV. 1864/17). Od istaknutih katoličkih svećenika u tadašnjoj Hrvatskoj najveći su zagovornici uvođenja staroslavenskog jezika u Crkvu bili đakovački biskup Strossmayer i njegov prijatelj, političar i povjesničar Franjo Rački, čija je krajnja težnja bila osiguranje unije između Katoličke crkve i pravoslavnih crkava, posebno onih kod slavenskih i južnoslavenskih naroda.

II. Hrvatske županije i gradovi od otvaranja Sabora 1861. do raspuštanja Sabora 1867.

U Saboru Hrvatske, koji je otvoren u travnju 1861., prvi je put cjelovito formulirana hrvatska državno-pravna ideologija. Prema njoj, a u tome su načelno bile suglasno sve političke struje, postojao je neprekinuti kontinuitet hrvatskog državnog prava od vremena narodnih kraljeva. Hrvatska je državnost i teritorijalna cjelovitost mogla s vremenom biti umanjivana ili osakaćivana, ali de iure Hrvatska je zadržala svoju unutarnju nezavisnost. Stoga je većina u Saboru prihvatila poznati zakonski članak XLII/1861., koji je kraljevom sankcijom dobio snagu zakona i po kojem je Hrvatska spremna stupiti, nakon prekida svih veza 1848. de facto i de iure, u novi savez s Ugarskom (ne: Mađarskom), nakon što ova prizna nezavisnost i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, uključujući i Međimurje i Rijeku. Istovremeno je jednoglasno odbijeno slanje hrvatskih poslanika u "neustavno" i "germanizatorsko" Carevinsko vijeće. No, odbijena je inicijativa grupe zastupnika, koju su činile istaknute osobe iz političkog života, poput J. J. Strossmayera, zagrebačkog velikog župana Ivana Kukuljevića, I. Mažuranića, Matije Mrazovića, Franje Račkog i drugih, da Hrvatska prizna zajedničke poslove s Austrijom, ali ne na temelju slanja poslanika u Carevinsko vijeće, nego na temelju pregovora s kraljem i sklapanjem međudržavnog ugovora. Prevladao je ne toliko utjecaj pobornika užeg saveza i ograničenije autonomije Hrvatske u sklopu Ugarske, već općenita mržnja javnog mnijenja prema bilo kakvom realnom političkom povezivanju s austrijskim pokrajinama i strah od bilo kakvog "austrijskog centralizma". Za svako takvo povezivanje činilo se da mora voditi u Carevinsko vijeće i time formalnom priznavanju neustavnog stanja i samovolje bečkih organa u Hrvatskoj. Prijedlog Eugena Kvaternika, kojim bi se trebala postići gotovo potpuna samostalnost Hrvatske uz neke slabe veze s ostatkom Monarhije, nije mogao zadobiti veću podršku, iako je dobio pohvale od više zastupnika. Time je otpala i formalna mogućnost da se Hrvatska, nakon raspuštanja Sabora Mađarske, nagodi s kraljem, iako je njega primarno zanimao sporazum s mađarskom elitom kao puno značajnijim političkim čimbenikom. Negatorski stav Sabora Hrvatske, koji je odbio i osnovni mađarski zahtjev, tj. priznanje zakona iz 1848., i osnovni bečki zahtjev, tj. slanje zastupnika u Carevinsko vijeće, ali i zajedničke poslove za cijelu Monarhiju, doveo je do raspuštanja Sabora u studenom 1861. Njegov opsežan rad na modernizaciji upravnog, pravosudnog, privrednog i kulturnog ustrojstva, zbog kojeg je, uz formuliranje hrvatske državno-pravne ideologije, dobio oznaku "veliki sabor", ostao je nedovršen. U cilju umirenja hrvatske javnosti kralj je učinio i sitnije ustupke kao što je formiranje Stola sedmorice, vrhovnog sudskog tijela za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, a kasnije, u veljači 1862., Dvorski dikasterij podignut je na razinu Hrvatsko-slavonske dvorske kancelarije.⁶⁶

⁶⁶ O Saboru Hrvatske 1861. usp.: M. Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 129-156 (uz navedenu literaturu na kraju knjige).

U vrijeme zasjedanja Sabora Hrvatske, od travnja do studenog 1861., postoji relativno malo predstavki hrvatskih oblasti. Čeka se da Sabor odredi hrvatske uvjete i prijedloge oko rješenja temeljnih državno-pravnih pitanja, odnosa prema Mađarskoj i Austriji, teritorijalne cjelovitosti zemlje, privrednih i društvenih problema itd. Ipak, treba spomenuti nekoliko većih i značajnijih predstavki pojedinih oblasti iz ovog razdoblja. Križevačka županija protestirala je zbog slanja primjerka Veljačkog patenta svim oblastima od Namjesničkog vijeća s nalogom da ga proglase na svojem području i vratila ga natrag. Izrazila je razumijevanje zbog teškog položaja Dvorskog dikasterija, koji se stalno mora boriti s "pretežnom i moćnom silom naravnih naših neprijatelja", ali smatrala je da on ipak ne smije dopustiti vrijeđanje naroda i njegovih ustavnih prava.⁶⁷ Virovitička županija protestirala je protiv neustavnih naredbi Namjesničkog vijeća, njegovih zahtjeva da se surađuje s financijskim organima u pobiranju poreza, osnivanju oružničkih postaja itd. Smatrala je da se u tome vidi kako Namjesničko vijeće "po sadašnjem povratku našeg ustava ništa drugo nerazumieva, no puku promienu imena do-jakošnjeg bečkog sustava i obavljanje poslova u narodnom mjesto u tudjem jeziku" i molila je Sabor da spriječi takvo ponašanje viših upravnih oblasti.⁶⁸ Tražila je da se hrvatskim županijama vrati njihovo autonomno sudstvo, tj. mogućnost da županijske skupštine same biraju svoje suce, jer su bez toga one "tielo bez duše" i "sienka neke ustavnosti". Posebno je upozorila na mogućnost, što će se pokazati kao anticipacija budućih događaja, da kraljevski sudovi, koji su i formalno bili podređeni središnjim bečkim organima, tj. bečkom Kasacijskom sudu, optuže zastupnike u županijskim skupštinama za politički nepoćudne govore. Županijska sudbenost time se shvaćala kao uvjet za ostvarenje slobode govora županijskih zastupnika.⁶⁹ Sličnu predstavku sa zahtjevom za povratkom pune ustavnosti, ali povodom restriktivne financijske mjere Namjesničkog vijeća, kojima se županiji uskraćuje, zbog štednje, ranije predviđena dotacija, županija je uputila nešto kasnije, navodeći i težak materijalni položaj većine županijskih činovnika.⁷⁰ I Srijemska županija tražila je pravo da županijske skupštine slobodno ustrojavaju svoje sudske organe kao prije 1848., da to pravo stoji u "tako tesnom savezu sa životom županije, kao publicno-političkom tjelom", da, kada bi se oduzelo, značilo

⁶⁷ HDA, DK, XV., OS, 1861/1301-238, Križevačka županija Dvorskom dikasteriju 5. VI. 1861. Križevački veliki župan podržao je molbu svoje županije da može što prije ustanoviti svoj sudski stol, jer bi se time smanjili troškovi, a i narod bi bio uvjeren da su županije povratile svoja "starodavna prava" (HDA, DK, XVIII., 1861/2000-20, Ljudevit Vukotinić Namjesničkom vijeću 6. VII. 1861).

⁶⁸ HDA, Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (Sabor), kut. 121, 1861/24-2, Virovitička županija Saboru 1. VI. 1861.

⁶⁹ HDA, RŽ, 42, 1861/1036, Virovitička županija Hrvatskom dvorskom dikasteriju 1. VII. 1861. Od jeseni 1860. do jeseni 1861., tj. dok je postojala mogućnost sporazuma mađarske elite s bečkim dvorom, mađarske su županije mogle slobodnije djelovati od hrvatskih, jer im je vraćeno autonomno sudstvo. Od raspuštanja Sabora Mađarske položaj mađarskih županija postaje sve teži, pa su, od jeseni 1861., u mnogima raspuštene županijske skupštine i uvedeni izvanredni odbori ili kraljevski komesari, jer su ove, pozivajući se, dakako, na zakone iz 1848., odbijale ispuniti osnovne zahtjeve bečke vlade - redovno pobiranje poreza i organiziranje novačenja za redovni godišnji kontingent austrijske vojske.

⁷⁰ HDA, DK, XXI., OS, 1861/2445-540, Virovitička županija kralju 2. IX. 1861.

bi županiji "polovinu života oduzeti, polovinu važnosti sbrisati".⁷¹ Tražila je da se kod raspodjele službi u Trojednoj kraljevini veći obzir uzme na stanovnike Slavonije i Srijema, kao i da se u Vojnoj granici, umjesto njemačkog, uvedu narodni jezici - rumunjski, hrvatski i srpski.⁷²

Značajnu djelatnost u vrijeme zasjedanja Sabora pokazala je Varaždinska županija, koja je pokazivala, ako se ne računaju radikalno intonirane Starčevićeve predstave, najizrazitiju opoziciju prema bečkoj vladi. Žaleći se, u opširnoj predstavi, na odluku Namjesničkog vijeća o smanjenju dotacije županijama, tražila je povratak autonomne županijske sudbenosti i određivanje autonomnog proračuna za sebe i svaku županiju, koji se ne bi mogao mijenjati jednostranim odlukama viših oblasti. Smatrala je da se ne može govoriti o municipalnoj samoupravi bez sudske i financijske autonomije županija. Oštro je osudila cjelokupni raniji politički i upravni sustav, kao i sadašnju samo djelomično povraćenu ustavnost u u kojoj županije, tek što su se obnovile, "nagaziše na stotinu zaprèkah i nezakonitostih, što no njihov dèlokrug stežu, pače posve paraliziraju".⁷³ Županija je izrazila nepovjerenje Hrvatskom dvorskom dikasteriju, jer radi, suglasno s bečkom vladom i njezinim neustavnim organima u zemlji, protiv hrvatske municipalne samouprave i ustavnih prava. Zbog neustavne djelatnosti Dvorskog dikasterija, županija se potužila i Saboru, navodeći da je Dikasterij, zajedno s Namjesničkim vijećem, samovoljno smanjio proračun županija i time plaću županijskih činovnika, odbijanja da se uredi autonomno županijsko sudstvo i dopuštanje nasilnog utjeravanja poreza.⁷⁴ Zamolila je kralja da što prije sazove raspušteni Sabor

⁷¹ HDA, DK, XVIII., OS, 1861/1891-19, Srijemska županija kralju 16. VII. 1861. Županija je samovoljno osnovala dva suda u Rumi i Vukovaru, odbivši da se podloži privremenim sudskim stolovima u Osijeku i Zagrebu. Namjesničko je vijeće poništilo njezinu odluku, jer bi to vodilo u "bezvlastje" i "nesigurnost posebnog stanja", a i zato što bi time županija došla u sukob sa sudskim vlastima, što je osobito nepoželjno u sadašnje prijelazno doba dok nisu osigurane izmjene u pravosuđu (isto). Neobnavljanje sudske samouprave bile su jedan od najvažnijih uzroka stalnim žalbama županija od ljeta 1861., ali se u njima pokazivao ne samo otpor prema bečkom centralizmu, nego i anakronističko nastojanje da se županije obnove kao svojevrsne pseudo-države u državi. Tako je Varaždinska županija smatrala da, po pravoj sudskoj autonomiji, županijski suci ne mogu biti nikome odgovorni osim županijskoj skupštini i bez njezinog odobrenja ne mogu biti smijenjeni (HDA, DK, XXV., OS, 1861/3283-33, Varaždinska županija Saboru 28. X. 1861).

⁷² HDA, DK, XVIII., OS, 1861/1939-396, 1940-397, Srijemska županija kralju 16. VII. 1861.

⁷³ HDA, DK, XVIII., OS, 1861/1907-388, Varaždinska županija kralju 26. VII. 1861; HDA, Sabor, 122, 1861/58-7, Varaždinska županija Saboru 26. VII. 1861.

⁷⁴ HDA, DK, CCLX., PS, 1861/537, Varaždinska županija Dvorskom dikasteriju 28. X. 1861; HDA, DK, XXV., OS, 1861/3283-33, Varaždinska županija Saboru 28. X. 1861. Takvi izrazi nepovjerenja bili su, s izuzetkom sličnog zaključka Virovitičke županije iz listopada 1861., presedan, jer druge hrvatske oblasti, iako su često izražavale nezadovoljstvo zbog sudjelovanja Dvorskog dikasterija (kasnije kancelarije) i Namjesničkog vijeća u neustavnim postupcima i negiranju municipalne samouprave, nisu slali izraze nepovjerenja. Suvremenicima je, vjerojatno, bilo, manje-više poznat težak položaj viših hrvatskih upravnih organa, posebno Dvorskog dikasterija u Beču i njegov zavisani odnos o bečkoj vladi. Uostalom, isto je važno i za mađarske upravne organe, Mađarsku dvorsku kancelariju i Namjesničko vijeće, koju su provodili neustavne mjere u Mađarskoj. Namjesničko je vijeće, međutim, smatralo da takvi zaključci smjeraju na izazivanje "obće razdraženosti" protiv vrhovnih upravnih oblasti i da se preko toga ne može šutke prijeći. Predložilo je da kralj poništi navedene zaključke i opomene Virovitičku i Varaždinsku županiju na poslušnost prema višim organima. Posebno se žalilo

Mađarske i izrazila solidarnost s "ustavnom bratjom" Mađarima.⁷⁵ Riječka županija protestirala je protiv nasilnog pobiranja poreza od strane financijskih organa, koji pokazuje iluzornost vjere u brzi povratak ustavnosti i zamolila Sabor da se to prekine, posebno na njihovom području, gdje narod najviše ispašta zbog neplodnog zemljišta.⁷⁶ Županija je odlučila ne primati više talijanske dopise sudske stolice iz Rijeke i tražiti da se u sve organe uvede hrvatski jezik.⁷⁷ Osudila je zahtjev Namjesničkog vijeća da sudski činovnici polože posebni ispit, koji je propisan još u neustavnom razdoblju, i to na njemačkom. Istaknula je da prijelazno doba ne može biti izgovor da se zadržavaju neustavne uredbe, koje nisu neophodne, već treba raditi na potpunom ostvarenju ustavnosti.⁷⁸ Najveći broj predstavki u vrijeme zasjedanja Sabora uputila je zagrebačka županija. Žalila se zbog smanjenja dotacija za županije, smatrajući da se time negira županijska samouprava i materijalno upropašćuju pojedini županijski činovnici, koji ostaju bez posla, te predložila da Sabor preuzme način određivanja i utjerivanja poreza, a preko njega i županijski organi, tj. da Hrvatska dobije neku vrstu financijske autonomije. Izrazila je i žaljenje zbog političke nesamostalnosti viših hrvatskih upravnih organa - Namjesničkog vijeća i Dvorskog dikasterija - prema organima bečke vlade, kao i zbog postojanje svojevrsnog upravnog dualizma u zemlji, tj. nominalno autonomnih županija i stranih - financijski, sudskih i redarstvenih - organa s širokim ovlastima i odgovornim bečkoj vladi. Smatrala je takav dualizam ne samo nespojivim s načelom ustavnosti, nego i pogubnim po financijsko stanje zemlje zbog višestruko povećanih poreza.⁷⁹ Zagrebačka je županija, kao i prije, zadržala načelo sloge svih austrijskih naroda u borbi protiv bečkog centralizma. Tako je podržala predstavku novosadskog poglavarstva da se oživotvore zaključci srpske skupštine iz travnja 1861. o obnovi Srpske vojvodine i to pod uvjetom da se ne protive hrvatskih interesima glede Srijema. Smatrala je da bi se Srijem mogao pridružiti Vojvodini, ako ova bude obnovljena, pod uvjetom da se Vojvodina

na "prostački i sasvim nepristojan način pisanja" Varaždinske županije (HDA, DK, XXV., OS, 1861/3283-714, 3319-723, Šokčević Mažuraniću 5. XII. i 9. XII. 1861). Mažuranić se suglasio da su spomenute županije daleko prekoračile svoje ovlasti, ali smatrao je da ne bi trebalo inzistirati na kraljevoj opomeni, da se opet ne potaknu političke strasti "i ondje gdje su već prilično umukle" (isto, 3283-714, Mažuranić Šokčeviću 26. II. 1862). Varaždinska je županija i kasnije zadržala svoje nepovjerenje prema vrhovnoj hrvatskoj upravnoj oblasti, žaleći se zbog njezinih ograničenih ovlasti, jer je imala uži djelokrug od nekadašnje ugarske dvorske kancelarije prije 1848., u čemu je vidjela "uvrću ustavnih prava" Hrvatske (HDA, RŽ, 54, 1862/852, zapisnik Varaždinske županije 26. III. 1862). I taj je zaključak Varaždinske županije ostao usamljen.

⁷⁵ HDA, DK, XXIV., OS, 1861/3025-662, Varaždinska županija 28. X. 1861.

⁷⁶ HDA, Sabor, 121, 1861/27-1, Riječka županija Saboru 5. VI. 1861.

⁷⁷ HDA, DK, XLI., OS, 1861/950-10, Riječka županija Dvorskom dikasteriju 7. VIII. 1861. Namjesničko vijeće smatralo je da bi nasilno uvođenje hrvatskog jezika u Rijeku samo povećalo otpor prema Hrvatskoj u gradu i da bi trebalo provoditi načelo da se strankama odgovara u jeziku kojim su uputile podneske. U gradu Rijeci trebao bi se koristiti hrvatski, njemački ili talijanski, ovisno o podnesku, a izvan grada isključivo hrvatski. Dvorska je kancelarija odlučila da županijski organi trebaju primati i rješavati talijanske dopise, a organi Rijeke hrvatske (isto).

⁷⁸ HDA, DK, XX., OS, 1861/2297-666, Riječka županija Dvorskom dikasteriju 4. IX. 1861.

⁷⁹ D. Kušlan, n. dj., II., 49-53, 59-85, Zagrebačka županija Saboru 21. VIII. 1861.

pridruži Trojednoj kraljevini, kako je to tražio i Sabor Hrvatske 1848. godine.⁸⁰ Izrazila je solidarnost i s Mađarima zbog raspuštanja njihovog Sabora u kolovozu 1861., ističući da će borba protiv austrijskog centralizma uvijek povezivati Hrvate i Mađare.⁸¹

Nakon raspuštanja Sabora Hrvatske u studenom 1861. ne obnavlja se intenzivna djelatnost hrvatskih oblasti u sastavljanju predstavki. One su i dalje brojne, ali ni približno kao u prvim mjesecima nakon obnove ustavnosti. Vjerojatno je najvažniji činjenica da su županije već iznijele, u prvom tromjesječju 1861., svoje glavne političke i državno-pravne zahtjeve, koje su uglavnom ostali odbijeni i bez ikakvog odgovora kralja, odnosno, u njegovo ime, Hrvatskog dvorskog dikasterija. Kasnije je imalo sve manje smisla ponavljati te zahtjeve, kada se vidjelo da njihovo uvažavanje zavisi od rješavanja glavnih državno-pravnih pitanja, a ovi su opet pretežno ovisili o mogućnosti sporazuma Beča s mađarskom elitom. Značajni razlog neobnavljanja intenzivnije djelatnosti županije bio je i postupno sve jači pritisak bečke vlade i njezinih transmisija - hrvatskih upravnih organa - od ljeta 1862. kako bi se, kao krajnji cilj, iznudilo slanje hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće. Bilo je sve opasnije, kako je pokazala sudbina pojedinih velikih bilježnika, u županijskim skupštinama iznositi opozicijske stavove,⁸² a isto je, dakako, vrijedilo i za predstavke. U povezanosti s tim, od ljeta 1863. do jeseni 1865., kada je politički pritisak bio najjači, vrlo se rijetko sazivaju županijske skupštine, jer se znalo da u njima dominira opozicija, uglavnom iz redova unionističke struje i Narodno-liberalne stranke.⁸³ No, usprkos tome, županije su nastavile sastavljati predstavke u kojima je dominiralo opozicijsko raspoloženje blaže ili oštrije izraženo, a sadrže i sva najznačajnija pitanja iz političkog i društvenog života Banske Hrvatske od raspuštanja Sabora 1861. do otvaranja Sabora 1865/7. U njima su stalne teme protesti protiv različitih pojava neustavnosti i kršenja "drevnih hrvatskih pravicah",

⁸⁰ Isto, 118-119, Zagrebačka županija 21. VIII. 1861. Isto su tražile i neke druge oblasti (HDA, Sabor, 123, 1861/89-7, Virovitička županija Saboru 2. IX. 1861; 124, 1861/97-3, poglavarstvo Zagreba Saboru 16. IX. 1861). Takav je stav o Srijemu, koji su zastupali skoro svi hrvatski političari, bio samo ponavljanje stava iz 1848., kada se također pristajalo na ustupanje Srijema Vojvodini, ali isključivo pod uvjetom da se ova politički pridruži, pod pobjliže nedefiniranim uvjetima, Trojednoj kraljevini.

⁸¹ HDA, RŽ, 43, 1861/1785, Zagrebačka županija mađarskim oblastima 21. VIII. 1861. I. Mažuranić izrazio je nezadovoljstvo okružnicom županije, smatrajući da se time prejudicira državno-pravni odnos Hrvatske i Mađarske i da se njome posredno priznaje njihova veza protivno čl. XLII/1861. Tražio je da veliki župani ograniče dopisivanje hrvatskih i mađarskih oblasti samo na najosnovnija upravna pitanja (HDA, NV, 73, SP, 1861/1298, Mažuranić Šokčeviću 14. XI. 1861).

⁸² Velika većina predstavki bila je, kako će se dalje vidjeti, izrazito opozicijski intonirana u razdoblju nakon raspuštanja Sabora 1861. Pojedini pozitivniji tonovi većine oblasti, poput zahvalnosti kralju zbog imenovanja Hrvatske dvorske kancelarije i I. Mažuranića za kancelara, Stola sedmorice u Zagrebu i sankcioniranja saborske osnove o Jugoslavenskoj akademiji, bili su rijetka pojava. Prevladavanje opozicijskog raspoloženja bilo je posljedica općih političkih prilika u Hrvatskoj, koja je, nakon 1861., izvrgnuta sve jačem pritisku bečke vlade s konačnim ciljem da se pošalju zastupnici u Carevinsko vijeće.

⁸³ O problemu formiranja stranaka u političkom životu Banske Hrvatske šezdesetih godina XIX. stoljeća usp.: Tomislav Markus, *Eugen Kvaternik u hrvatskoj politici i publicistici 1859-1871, Povijesni prilozi* 16, Zagreb 1997., 167 (dalje: *Eugen Kvaternik*).

te zahtjevi za što bržim sazivom Sabora. Posebno su česte osude, koje su se prvi put pojavile neposredno prije i za vrijeme zasjedanja Sabora, neustavnog djelovanja viših hrvatskih upravnih organa - Namjesničkog vijeća i Dvorskog dikasterija (kasnije kancelarije). Iako je i županijama bio jasan težak položaj tih organa, faktično stvorenih kao transmisija bečkog središta, smatrale su da bi trebale više energije uložiti u obranu hrvatske autonomije i davati jači otpor centralizatorskim postupcima bečke vlade i njezinih organa. Posebno ih je iritirala potpuna nemoć hrvatskih upravnih organa prema nižim, formalno njima podređenim upravnim organima u Hrvatskoj, poput poreznih, sudskih i redarstvenih organa. Postojala je i opravdana sumnja u javnom mnijenju da Hrvatska dvorska kancelarija prima naloge i od bečke vlade, a ne samo od kralja.⁸⁴

Temeljni politički problemi u Banskoj Hrvatskoj 1860-ih godina odnosili su se najprije na odnos prema Mađarskoj, a zatim i prema Beču i ukupnoj Monarhiji. No, postupno su, iako stalno u pozadini, sve veći značaj dobivali i hrvatsko-srpski odnosi. Kao politički problem pojavili su se prvi put 1848.-1849., u pitanju pripadnosti Srijema, odnosno njegovu eventualnu uključenost u Vojvodinu, politički odnos Vojvodine prema Hrvatskoj, te srpskog vojvode prema hrvatskom banu. Od kraja 1840-ih godina hrvatsko-srpski odnosi se, uz razdoblja suradnje, postupno pogoršavaju, a sve češće dolaze do izražaja isključivi stavovi. U tome je prednjačila srpska publicistika i politički listovi u Novom Sadu i Beogradu, koji su prihvatili tezu slavističkih učenjaka - Dobrovskog, Kopitara i Miklošiča - i Vuka Karadžića o srpskoj nacionalnoj pripadnosti svih štokavaca, dok je "pravim" Hrvatima proglasila tek čakavce i, eventualno, kajkavce u sjevernoj Hrvatskoj. S hrvatske je strane na to odgovorio Ante Starčević još 1852., ali njegove su velikohrvatske teze, po kojima su svi južni Slaveni, osim Bugara, Hrvati, ostale dugo vremena ne samo usamljene u hrvatskoj javnosti, nego su doživjele i osudu drugih istaknutih hrvatskih javnih djelatnika. Za ukidanje Vojvodine u prosincu 1860. dio je srpske javnosti iz južne Mađarske optuživao i Hrvate zbog želje da se Hrvatskoj povрати veći dio Srijema. U travnju 1861. održana je srpska narodna skupština u Sremskim Karlovcima - tzv. Blagoveštenski sabor - na kojoj je većina od cara tražila obnovu Vojvodine u manjim granicama od one iz 1848., ali s cijelim Srijemom. U manjini je ostala utjecajna grupa na čelu sa Svetozarom Miletićem, koja se zalagala za sporazum s Mađarima i zajedničku borbu protiv Beča. Sabor Hrvatske nije podupirao te srpske želje, za razliku od Sabora 1848., formalno jer mu vladar nije službeno uputio srpske zahtjeve, ali zapravo zbog želje da se najprije riješe temeljna državno-pravna pitanja. Zaključeno je da se u budućim hrvatsko-mađarskim pregovorima spomene i pitanje Vojvodine. U Saboru 1861. došlo je, u nekoliko navrata, do polemike između hrvatskih i srpskih zastupnika zbog pitanja o "priznavanju srpskog naroda" u Hrvatskoj. Većina je (hrvatskih) zastupnika

⁸⁴ Dvorska kancelarija nastojala je sakriti svoju podređenost prema ministarstvima bečke vlade. Tako je tražila objašnjenje od zagrebačkog velikog župana I. Kukuljevića za njegovu navodnu izjavu da ona dobiva naloge od vlade. Navodila je da takve izjave nisu samo netočne, jer ona dobiva naloge samo od kralja, nego i narušavaju njezin ugled i povjerenje u narodu (HDA, NV, 73, SP, 1862/414, Mažuranić Šokčeviću 18. III. 1862).

inzistirala na postojanju jedinstvenog - dakako, hrvatskog - političkog naroda u Trojednoj kraljevini, ali kao ustupak Srbima Sabor je donio zaključak, kojim se "priznaje" da u njoj živi i "srpski narod". Srpski su zahtjevi, kako će se pokazati i u narednim godinama i desetljećima, bili motivirani željom da se Srbi u Hrvatskoj priznaju kao poseban nosioc državnog suvereniteta, te da se time Trojedna kraljevina definira kao srpsko-hrvatska država. Rukovodili su se, pri tome, zabludom o pripadnosti štokavaca, koji su činili većinu stanovništva Trojedne kraljevine, srpskom narodu. Te je velikospske zahtjeve hrvatska strana s pravom odbijala, ali većina hrvatskih javnih djelatnika nije imala dovoljno znanja o već ranije započetom procesu nacionalne integracije srpske manjine u Hrvatskoj, jer su mnogi smatrali da u Hrvatskoj žive, ako se ne računaju doseljeni Mađari ili Nijemci, samo Hrvati katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti. Opravdano odbijajući zahtjeve za "priznavanjem" nepostojećeg srpskog naroda u Hrvatskoj, hrvatski političari nisu ni pokušali razmotriti pitanje priznavanja srpske manjine, bez obzira što bi najvjerojatnije i pokušaj takvog razmatranja bio unaprijed odbijen sa srpske strane. Takva su shvaćanja, s neopravdanim proširivanjem hrvatskog i srpskog nacionalnog imena, mogla biti moguća samo na temelju još niskog stupnja, i horizontalnog i vertikalnog, hrvatske i srpske nacionalne integracije u kojoj su široki slojevi stanovništva, većinom štokavskog jezika, bili još indiferentni prema modernim nacionalnim idejama.⁸⁵ No, usprkos ovim jednostranostima, potpuno su neutemeljene tvrdnje da su sve hrvatske stranke, od 1860-ih godina pa sve od početka XX. stoljeća, negirale postojanje Srba u Hrvatskoj, prešućivale srpsko ime, progonile ćirilicu itd.⁸⁶

U sve jačim nacionalnim sukobima u Habsburškoj monarhiji Hrvati su bili u znatno boljem položaju od Srba. U legitimističkoj državi imali su status jednog od "povijesnih naroda", koji se može s pravom pozivati na svoju raniju državnost i na

⁸⁵ Od brojne literature o hrvatsko-srpskim odnosima, za 1860-te godine, mogu se spomenuti: Grgur Jakšić-Vojislav Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (Prvi Balkanski savez)*, Beograd, 1963; V. Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859-1874*, Beograd, 1965; Horst Haselsteiner, *Die Serben und der Ausgleich. Zur politischen und staatsrechtlichen Stellung der Serben Südgarns in den Jahren 1860-1867*, Wien-Köln-Graz, 1967; V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, isti, *Srbi u Hrvatskoj 1850-1868*, *Jugoslavenski historijski časopis* 3-4, Beograd 1975., 33-48; isti, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj 1791-1914*, Novi Sad, 1980; isti, *Srpsko-hrvatski odnosi*; Branka Pribić, *Srpsko pitanje pred hrvatskim saborom 1861*, *ČSP* 11 (1), Zagreb, 1980., 75-96; P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici*; Dragutin Roksandić, *Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. između etnosa, naroda i nacije*, *Srpska i hrvatska povijest i "Nova historija"*, Zagreb, 1991., 159-183; M. Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 150-156, 181-189.

⁸⁶ V. Krestić, *O genezi genocida*, *Srpsko-hrvatski odnosi*, 347. Hrvatske su više oblasti, Dvorska kancelarija i Namjesničko vijeće, normalno primale ćirilčne dopise Srijemske županije i odgovarale, ako je to bilo potrebno, na njih. Kasnije je, nakon 1867., bilo sporadičnih i kratkotrajnih pokušaja suzbijanja ćirilice u Srijemu, ali to su već bile druge političke okolnosti, koje se ne mogu generalizirati. 1860-ih godina, a i dugo vremena kasnije, jedini istaknuti hrvatski publicist i političar, koji je konzekventno negirao postojanje srpskog naroda, bio je Ante Starčević i njegovi se osobni stavovi, kao što je M. Gross, u navedenim radovima, jasno pokazala, ne mogu poistovjećivati s cjelokupnom hrvatskom politikom i publicistikom. Nasuprot tome, stavovi Vuka S. Karadžića o identičnosti Srba i štokavaca bili su široko prihvaćeni kod velike većine srpskih javnih djelatnika u drugoj polovici XIX. stoljeća, posebno u Srbiji i Mađarskoj.

temelju toga tražiti određena politička prava i, u krajnjoj liniji, državnu autonomiju. Premda su se i Srbi pozivali na carske privilegije iz XVII. stoljeća, u praksi su imali status "nepovijesnog naroda" bez prava na posebnu političku cjelinu i teritorij. Stoga je osnovna težnja srpskog nacionalizma u Monarhiji bilo stjecanje određenog teritorija u Mađarskoj - Vojvodine - što je postojalo samo u kraćem razdoblju (1849-1860), a i tada tek kao carska krunovina. I zahtjevi za "priznavanjem srpskog naroda" u Hrvatskoj značili su težnju za podjelom državnog suvereniteta s Hrvatima i time osiguranja prava na teritorij, posebno ako u budućnosti dođe do raspada Turske i obnove srpskog carstva na Balkanu. Nakon ukidanja Vojvodine ostala je, uz novosadsko poglavarstvo, jedino Srijemska županija kao "legalni" politički čimbenik sa srpskom većinom preko kojeg su srpski nacionalni djelatnici mogli iznositi svoje zahtjeve višim organima. Srijemska županija odbila je u početku izabrati svoje zastupnike u Sabor Hrvatske prema pojedinim okruzima, kako je bilo određeno naputkom i kako su učinile ostale županije. Umjesto toga poslala je u Sabor dva zastupnika da predstavljaju Srijem kao svojevrsnu državu u državi, u kojoj su Srbi, navodno, od davnina imali svojevrsnu autonomiju, a ne kao županiju. No, od toga je županija morala odustati i pristati na zahtjev Sabora da se pošalje 15 zastupnika izabranih redovitim putem u okruzima.⁸⁷ Pojedini srpski poslanici iz Srijema, poput Mihaila Polita-Desančića, Jovana Živkovića i Jovana Subotića imali su značajnu ulogu ne samo u Saboru 1861. i kasnijim saborima, nego i općenito u političkom životu Hrvatske 1860-ih godina i kasnije. U nekoliko slučajeva Srijemska je županija, smatrajući se "srbskim municipiumom" i dijelom Srpske vojvodine, nastojala isposlovati potvrdu zaključaka Blagoveštenskog sabora, ističući uglavnom velike srpske zasluge u prošlosti za dinastiju i monarhiju i mogućnost da svi Srbi izgube u njih povjerenje i okrenu se drugamo, tj. podrže Mađare u borbi za potpuno osamostaljenje. Dobivanje posebnog teritorija i njegovo organiziranje kao srpske autonomne države smatrala je za jedino jamstvo osiguranja srpske nacionalne individualnosti u Monarhiji.⁸⁸ Ostale su hrvatske županije, kojima je Srijemska županija uputila prijepis podnesaka radi podupiranja, reagirale negativno, tj. stavljale su ih ad acta s napomenom u županijskoj skupštini da o granicama Trojedne kraljevine može odlučiti samo Sabor. I kralj je, kod audiencije izaslanstva Srijemske županije, odbio obnovu Vojvodine dok se ne riješe državno-pravna pitanja u cijeloj Monarhiji.⁸⁹ Riječka je županija, štoviše, oštro osudila srijemsko po-

⁸⁷ O tome više: T. Markus, *Mihailo Polit-Desančić i srpski nacionalizam 1861. godine*, ČSP 26 (3), Zagreb, 1994., 489-491.

⁸⁸ HDA, RŽ, 54, 1861/861, Srijemska županija kralju 19. XI. 1861; isto, 1862/1375, Srijemska županija kralju 28. VII. 1862.; isto, 1862/2143, Srijemska županija kralju 26. XI. 1862. Za ove je predstavke značajno da je županija zaobilazila i načelno sabore u Pešti i Zagrebu, bez obzira što oni nisu ponovno sazivani sve do 1865., jer je tražila da se potvrde zaključci Blagoveštenskog sabora bez obzira na sabore zemalja od čijeg je teritorija Vojvodina trebala nastati, odnosno biti obnovljena. Inače, u bečkoj je vladi većina (njemačkih) ministara bila za prihvaćanje zahtjeva Blagoveštenskog sabora, ali kralj nije želio na to pristati zbog odlučnog otpora Mađara. O tome više: Mita Kostić, *Vjećanja u bečkoj vladi o postulatima Blagoveštenskog sabora za obnovu srpske Vojvodine*, *Istorijski časopis* XII-XIII/1961-2, Beograd, 1963., 239-270.

⁸⁹ *Pozor*, 27. XII. 1862/296.

slanstvo, jer je njime, sa zahtjevom da se Srijem priključi budućoj Vojvodini, prekršen saborski zaključak iz 1861. po kojem se smatra izdajicom domovine svatko tko bi pokušao otcijepiti dio teritorija Trojedne kraljevine. Županija je osudila nastojanje Srijemske županije da se otcijepi dio hrvatskog zemljišta, ističući da u Hrvatskoj postoji potpuna ravnopravnost katolika i pravoslavaca i da Srijemska županija svoja prava i postojanje zahvaljuje municipalnoj autonomiji i državnom pravu Hrvatske, a ne tobožnjim srpskim privilegijama.⁹⁰

Ostvarenje zaključaka Blagoveštenskog kongresa bio je najvažniji državno-pravni zahtjev Srijemske županije u ovom razdoblju. No, ona je djelovala i na drugim područjima, nastojeći ojačati srpsku nacionalnu integraciju u Hrvatskoj i Slavoniji. Županija je odlučila da službeni "jezik", a zapravo pismo županijskih organa, uključujući i njihove dopise višim organima, bude ćirilica, s tim da se pišu latinični podnesci za katolička sela i općine, te da se strankama odgovara u pismu u kojem je pisana molba. Zaključeno je da se zamole ostale slavonske županije da jednako postupe i tako vode računa o brojnom pravoslavno-srpskom stanovništvu.⁹¹ Protestirala je protiv naredbe Namjesničkog vijeća da se u svim srednjim školama u Hrvatskoj i Slavoniji uči "hrvatski jezik", smatrajući da je time "srpskom jeziku" nanesena nepravda. Pozivajući se na svoju obavezu da brani srpska nacionalna prava, tražila je da se ta naredba opozove i da se u Trojednoj kraljevini osigura puna ravnopravnost "hrvatskog i srpskog jezika" i njihovo usporedno učenje u svim školama.⁹² Kasnije je županija protestirala protiv prešućivanja srpskog imena u Saboru Hrvatske i tražila da se prizna njegova ravnopravnost s hrvatskim narodom. Zamolila je da Sabor podrži njezinu predstavku kralju da se što prije sazove srpska skupština po izbornom redu kao za Blagoveštenski sabor.⁹³

⁹⁰ *Pozor*, 9. V. 1863/106, 11. V. 1863/107, skupština Riječke županije 27. IV. 1863.

⁹¹ HDA, DK, LIV., OS, 1862/2762-28, S. Kušević I. Mažuraniću 10. VIII. 1862.

⁹² HDA, DK, LXXV., OS, 1863/794-8, Srijemska županija Dvorskoj kancelariji 26. XI. 1862. S obzirom da je književni jezik Hrvata i Srba već tada pretežno bio, s još nekim regionalnim specifičnostima i anakronizmima (slaveno-srpski), isti, tj. štokavski, nije jasno što je županija mislila pod "srpskim" jezikom. Najvjerojatnije je, na što upućuje i zaključak županijske skupštine spomenut u prethodnoj bilješci, da je pod tim smatrala kombinaciju štokavice, narječja (ekavice) i pisma (ćirilice), čemu je u prilog išao i zahtjev županije da joj više oblasti pišu "srpskim jezikom i kirilicom", a ne, kao do tada, "hrvatskim jezikom" (NSK, ZR, Ostavština Ivana Mažuranića [OIM], Javna djelatnost i razni službeni spisi 1861-1865. [JD], R 5850, IV/36, Srijemska županija Namjesničkom vijeću 2. I. 1863), ali moguće je i da je smatrala općenito štokavicu, koju su svi tadašnji srpski javni djelatnici držali za srpski jezik, koji su Hrvati, tobože, "posudili" (ili "ukrali") od Srba. Tako je veliki župan Kušević opravdavao protest svoje županije, tvrdeći da u Srijemu uopće nema Hrvata pa ne može hrvatski - tj. kajkavski - jezik imati prednost pred srpskim (HDA, NV, 73, SP, 1862/2071, Kušević Šokčeviću 8. XII. 1862). No, ni središnje ni županijske hrvatske oblasti uopće nisu koristile kajkavštinu. Protestirao je i zbog zanemarivanja ćirilice, jer se u raznim organima izvan Srijema namještaju pisari, koji ju ne razumiju. To, kao i hrvatsko nepodržavanje zahtjeva županije za obnovom Vojvodine, stvara opravdani revolt kod Srba, ne samo srijemskih, nego i ugarskih, a "šaka Hrvatah" neće moći sama odoljeti Mađarima (NSK, ZR, OIM, Korespondencija, R 5844 b, S. Kušević I. Mažuraniću 16. XI. 1862).

⁹³ *Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-1867*, Zagreb, 1900., 189-190, Srijemska županija Saboru 22. II. 1866; isto, 197, Srijemska županija Saboru i kralju 22. II. 1866. Sabor je, slično kao i 1867., učinio taktički korak tek u proljeće 1867., kada je već uvedeno dualističko

Jedno od najtežih pitanja u djelovanju hrvatskih županija nakon raspuštanja Sabora 1861. bilo je provođenje novačenja na početku svake godine za koje su bile zadužene same županije, a ne bečkoj vladi odgovorni organi. Postojala je očita razlika između hrvatskih i mađarskih županija u razdoblju 1861.-1865. u tom pitanju. Mađarske su županije pružile odlučan otpor kako pobiranju poreza od financijskih organa, tako i novačenju, kojeg su same morale sprovesti. Mnoge su županije već u ljeto 1861. proglasilo mađarsko Namjesničko vijeće nezakonitim i odbile mu poslušnost. To je dovelo do oštrog protumjera bečke vlade, odnosno do raspuštanja županijskih skupština i uvođenja kraljevih povjerenika. U znatno većoj popustljivosti hrvatskih oblasti⁹⁴ ogledala se i znatno manja otpornost hrvatskog političkog pokreta u odnosu na mađarski prema bečkom centralizmu. Razlika je, osim toga, proizlazila i iz različitog odnosa mađarskog i hrvatskog nacionalizma prema cjelovitosti Monarhije. Dok je većina mađarskih političara i javnosti, sve do 1865.-1866., bila za obnovu zakona 1848. i, time, protiv cjelovitosti Monarhije, hrvatska je javnost, osim izoliranog slučaja A. Starčevića, imala prema njoj načelno pozitivan stav. Bilo je jasno da su novačenje i pobiranje poreza, bez obzira na neustavan način njihovog provođenja, neophodne za normalno funkcioniranje države i održanje njezine vojne sposobnosti. Neustavno provođenje novačenja bilo je, za hrvatske županije, manje zlo u odnosu na raspuštanje njihovih skupština, koje se smatralo znakom kakve-takve ustavnosti i političke posebnosti zemlje u odnosu na austrijske pokrajine, ali i organima, koji mogu izraziti narodne želje i javno mnijenje i u vrijeme nezasjedanja Sabora i to, za razliku od novina, na legalnoj političkoj razini. Stoga su na kraju ili na početku svake godine, nakon objavljivanja kraljevske naredbe o provođenju novačenja bez otezanja, hrvatske županije i oblasti upućivale više predstavki kralju u kojima su isticale da po starim municipalnim pravima hrvatske oblasti, u nedostatku Sabora, imaju pravo uskaratiti novake ili barem otežati s novačenjem putem protesta (demonstracija) kralju. Osuđivale su i činjenicu da kraljevska naredba (intimat) o novačenju nije županijama predata neposredno od kralja, nego posredno, preko Namjesničkog vijeća, tj. de facto upravnog organa bečke vlade. Načelno osuđujući novačenje, hrvatske su oblasti pristajale na provođenje novačenja zbog, kako su isticale, loše sudbine županijskih skupština u Mađarskoj, neriješenih državno-pravnih pitanja unutar Monarhije i složenih vanjskopolitičkih prilika u Europi, te zbog potrebe da samo Sabor riješi to pitanje. No isticale su to da se iz toga praktičnoga "dopuštenja" ne mogu izvoditi konzekvence za budućnost, tj. da se oblasti ne odriču starih hrvatskih prava, da novačenje u tadašnjem obliku ostaje neustavno po

uređenje, donoseći kontraktdiktoran zaključak o istovjetnosti i ravnopravnosti srpskog naroda s hrvatskim.

⁹⁴ Službeni krugovi u Beču nisu bili sigurni kako će se hrvatske županije postaviti prema novačenju, ali je prevladavalo uvjerenje da će slijediti primjer mađarskih županija. Mažuranić je želio da se Saboru, prije raspuštanja, dostavi kraljev nalog o novačenju, jer će oblasti najvjerojatnije pružiti otpor, pozivajući se na municipalna prava. Isto je očekivanje bilo prisutno i u Namjesničkom vijeću (HDA, DK, CCLX., PS, 1861/521, Mažuranić Šokčeviću 5. XI. 1861; XXIV., OS, 1861/2964-851, Šokčević Mažuraniću 14. XI. 1861).

municipalnim pravima i da se mora što prije ukinuti. I zbog tog razloga, uz mnoge druge, oblasti su tražile da se što prije raspišu izbori za novi Sabor.⁹⁵

Značajno pitanje u predstavkama hrvatskih oblasti šezdesetih godina XIX. stoljeća zauzima upotreba štokavskog kao službenog jezika u poslovanju pojedinih organa u Hrvatskoj u kojima još nije uveden, odnosno u poslovanju s određenim organima izvan zemlje. Oblasti su se posebno suprotstavile zahtjevu Namjesničkog vijeća, a zapravo vojske, da oblasti pišu njemački onim jedinicama za koje se pretpostavlja da ne mogu razumjeti hrvatske dopise, jer nemaju zaposlenih hrvatskih činovnika. Isticale su, proglašavajući uvredom takav zahtjev, da u gotovo svakoj vojnoj jedinici ima poneki pismeni čovjek iz Hrvatske ili barem pripadnik nekog slavenskog naroda, koji će moći protumačiti hrvatski dopis. Pozivale su se i na načelo nacionalne ravnopravnosti kao izraz "duha vremena", ali i načela službenog priznatog od kralja. Navodile su da kralj prima i odgovara, preko Hrvatskog dvorskog dikasterija (kancelarije) na hrvatski pisane dopise i oblasti i sabora, zbog čega pojedine jedinice ne mogu biti iznad vladara. Iz kraljeve sankcije saborskog zaključka, po kojem se na cijelom teritoriju Hrvatske koristi isključivo hrvatski jezik kao službeni, oblasti su izvodile pravo da i u dopisivanju s vanjskim oblastim dopisuju hrvatski. Pri tome su najčešće isticale da one primaju dopise sastavljene u različitim jezicima - njemačkim, mađarskim ili talijanskim - i da ih sve rješavaju, ali da isto traže od vanjskih oblasti, uključujući i vojničke, kada im šalju hrvatske dopise. Posebno su se žalile na vraćanje svojih dopisa iz slovenskih krajeva, ne samo od vojnih, već i od građanskih oblasti, gdje se teško može govoriti o nerazumijevanju hrvatskog jezika. Često su prijetile, iako to nisu nikada provele, da će početi vraćati strane dopise neriješene, ako strane oblasti nastave vraćati njihove hrvatske dopise.⁹⁶ Namjesničko vijeće založilo se, u više navrata, da vojne

⁹⁵ HDA, DK, XXVIII., OS, 1862/27-1, Poglavarstvo Zagreba kralju 22. XI. 1861, Zagrebačka županija kralju 25. XI. 1861, Riječka županija kralju 28. XI. 1861, Virovitička županija kralju 28. XI. 1861, Požeška županija kralju 13. XII. 1861, Srijemska županija kralju 24. II. 1862; HDA, NV, 119, SOO, 1862/10825, poglavarstvo Križevaca Namjesničkom vijeću 31. XII. 1861, poglavarstvo Varaždina Namjesničkom vijeću 8. I. 1862, poglavarstvo Koprivnice Namjesničkom vijeću 10. I. 1862. Na primjeru novačenja virovitički veliki župan J. J. Strossmayer dokazivao je potrebu boljeg odnosa bečkog dvora i vlade prema Hrvatskoj, jer su hrvatske oblasti znatno spremnije na suradnju nego mađarske, ali i zbog velikog značenja Hrvatske u rješavanju temeljnih političkih pitanja unutar Monarhije, kao i zbog istočnog pitanja (HDA, NV, 71, SP, 1861/1466, Strossmayer Šokčeviću 1. XII. 1861). Strossmayer je oštro osudio politiku bečke vlade prema Hrvatskoj, zbog nepoštivanja njezinih ustavnih prava, nepriključenja Dalmacije i Vojne granice, odvajanja Međimurja, nepostojanja županijske autonomije, ekonomskog nazadovanja, samovolje nižih neustavnih organa u Hrvatskoj, koji žele uništiti svaki ugled županijskih skupština u narodu itd. Iz nemogućnosti da nešto značajnije promjeni u takvom stanju i narodu bude od koristi, Strossmayer je predao ostavke na mjesto velikog župana Virovitičke županije (HDA, DK, CCLXII., PS, 1862/181-2, Strossmayer Mažuraniću 5. IV. 1862). Vladinu "mačehinsku" politiku prema Hrvatskoj Strossmayer je osuđivao i u privatnoj korespondenciji, ističući da su Hrvati pretvoreni u austrijske prosjake, jer su postali ovisni o Ministarstvu financija, koje im dostavlja sredstva, a ujedno financira neustavne organe i paralelnu upravu (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Korespondencija Josipa Jurja Strossmayera, XI A II/41, 42, 45, Strossmayer Metelu Ožegoviću 13. II., 11. IV. i 20. XI. 1862).

⁹⁶ HDA, DK, XX., OS, 1861/2760-593, Poglavarstvo Zagreba Dvorskom dikasteriju 21. X. 1861; HDA, NV, 119, 1862/10825, zapisnik skupštine Zagrebačke županije 25. XI. 1861, Varaždinska žu-

jedinice, koje su popunjene pretežno ili djelomično Hrvatima rješavaju hrvatske dopise, dok se za graničarske oblasti, koje de iure pripadaju Trojednoj kraljevini, podrazumijeva da primaju i rješavaju hrvatske dopise. Navelo je da je ispunjavanje tog zahtjeva tim važnije, što je vraćanje neriješenih dopisa izazvalo u županijama "ne malenu razdraženost".⁹⁷ Dvorska kancelarija naredila je, u skladu s zahtjevom Ministarstva pravosuđa, već krajem 1861. da sve hrvatske oblasti trebaju dopisivati njemački s austrijskim oblastima, ali je Namjesničko vijeće privremeno odgodilo objavljivanje naredbe, bojeći se nemira.⁹⁸ Kompromisno rješenje nađeno je, uz odobrenje bečke vlade, u kompliciranom postupku da hrvatske oblasti šalju dopise namijenje inozemnim oblastima Namjesničkom vijeću, koje će ih prevesti na njemački i zatim poslati na adresirana mjesta, a zatim primiti njihova rješenja od inozemnih oblasti na njemačkom, prevesti ih na hrvatski i vratiti domaćim oblastima. Namjesničko je vijeće, komentirajući tu odluku Dvorske kancelarije, istaklo da se hrvatske oblasti i tome protive, smatrajući da to vrijeđa narodni jezik, ali da se kao nužno zlo mora prihvatiti.⁹⁹ Pošto je i kasnije bilo pritužbi austrijskih nižih organa na hrvatske dopise Dvorska je kancelarija, u dogovoru s vladom, konačno odredila da austrijske oblasti mogu pisati njemački hrvatskim oblastima i da mogu rješavati hrvatske dopise ako ih razumiju, a inače da ih vraćaju Namjesničkom vijeću radi prijevoda, te da hrvatske oblasti trebaju slati svoje dopise, ako je za prepostaviti da ih inozemna oblast neće razumjeti, u prijevodnu pisarnu Namjesničkog vijeća.¹⁰⁰

Najznačajniju djelatnost nakon raspuštanja Sabora razvila je, od hrvatskih oblasti, Zagrebačka županija, odnosno njezin veliki bilježnik D. Kušlan. Županija je najprije osudila zahtjev za provođenjem novačenja za god. 1862. kao protivan

panija Namjesničkom vijeću 16. XII. 1861, Riječka županija Namjesničkom vijeću 7. I. 1862. Prvu je predstavku u tom smislu uputila Varaždinska županija Saboru, žaleći se na vraćanje neriješenih hrvatskih dopisa od austrijskih oblasti u slovenskim pokrajinama (HDA, Sabor, 123, 1861/90-2, Varaždinska županija Saboru 17. IX. 1861).

⁹⁷ HDA, DK, XX., OS, 1861/2210-667, Šokčević Mažuraniću 23. VIII. 1861; isto, 3282-713, Šokčević Mažuraniću 30. XI. 1861; XXIV., OS, 1862/265-3, Šokčević Mažuraniću 24. IV. 1862.

⁹⁸ HDA, DK, XXXIV., OS, 1862/351-207, Šokčević Mažuraniću 24. I. 1862.

⁹⁹ Isto, 312-4, zaključak Dvorske kancelarije 20. VI. 1862; isto, Šokčević Mažuraniću 17. VII. 1862.

¹⁰⁰ HDA, DK, XLVIII., OS, 1863/272-3, Dvorska kancelarija Namjesničkom vijeću 14. XI. 1863. Isto načelo Kancelarija je odredila za pomorske organe, tako da hrvatske oblasti šalju hrvatske dopise c. k. pomorskim oblastima, a ovi ih mogu, ako su im nerazumljivi, slati u prijevodnu pisarnu Namjesničkog vijeća i obratno (HDA, DK, LXXVII., OS, 1863/1177-12, Dvorska kancelarija Namjesničkom vijeću 30. III. 1863). Isto je paritetno načelo vrijedilo za korespondenciju hrvatskih županija i vojnih organa u Trojednoj kraljevini s mogućnošću slanja hrvatskih, odnosno njemačkih dopisa Namjesničkom vijeću za prevodenje (HDA, DK, CVIII., OS, 1864/319-4, Dvorska kancelarija Namjesničkom vijeću 8. IV. 1864). Ovdje se pretežno radilo o političkim načelima i tvrdoglavosti s obje strane sa znatnim usporavanjem poslovanja kao posljedicom, jer je bilo nemoguće da u hrvatsko-slavonskim graničarskim oblastima nitko ne može protumačiti hrvatski dopis, a isto je vrijedilo i za njemačke dopise u svim županijama. No, kod hrvatskih je oblasti, vjerojatno, postojao i strah da bi prvi izuzetak u neograničenoj upotrebi hrvatskog kao službenog jezika mogao biti presedan za njegovo daljnje ograničavanje i za postupno širenje njemačkog jezika, kako se već dogodilo 1850-ih godina.

hrvatskim municipalnim pravima, jer odobrenje pripada samo saboru, ali navela je da se neće protiviti imajući u vidu složene unutarnje i političke prilike.¹⁰¹ Izrazila je radost zbog odluke o pretvaranju Dvorskog dikasterija u Hrvatsku dvorsku kancelariju i zamolila da se Stol sedmorice, kao vrhovni sudski organ za Trojednu kraljevinu osnuje u Zagrebu i spoji s Banskom stolicom. Njegovim eventualnim osnivanjem u Beču izazvala bi se opravdana sumnja u hrvatskoj javnosti da bečka vlada želi zadržati germanizatorski i centralizatorski pravac i u onim poslovima, koji su Listopadskom diplomom prepušteni pokrajinama.¹⁰² Osudila je i zahtjev Namjesničkog vijeća da se otpusti dio županijskih činovnika kao neustavan i protivan po kralju sankcioniranom naputku i iznijela nadu da će županija naći vlastita novčana sredstva da sve činovnike zadrži u službi. Obavezala je svojeg velikog župana Ivana Kukuljevića da kralju odnese predstavku, kojom će se razložiti sve povrede hrvatskog ustava i zamoliti ga da što prije sazove Sabor, a zauzvrat je obećala da će se suzdržati od "tajnog djelovanja" protiv viših upravnih organa.¹⁰³ Zamolila je kralja i Hrvatsku dvorsku kancelariju da već prije saziva novog Sabora povрати županijama staru vlast, koja im pripada po municipalnim pravima, Listopadskoj diplomi i naputku. Smatrala je, također, potrebnim stvarno osamostaljenje Hrvatske dvorske kancelarije od bečke vlade, tako da ona preuzme sve poslove, koje sada pripadaju pojedinom ministarstvu, a tiču se Hrvatske. Istu nesamostalnost županija je primjećivala i kod Namjesničkog vijeća, koje je funkcioniralo kao faktički upravni organ bečke vlade. Stoga niti županijska autonomija, kao jedina zaštita ustavnosti u vremenu bez Sabora, nije mogla djelovati kako bi bilo potrebno, jer županijama nije povraćena nekadašnja sudska vlast, a nemaju niti financijsku autonomiju. Za blagostanje zemlje smatrala je pogubnim svojevrstan upravni dualizam, tj. usporedo postojanje nominalno autonomnih županija i mnogobrojnih stranih organa i patenata iz "apsolutističkog" razdoblja, kao i nesamostalnosti viših upravnih organa. Županija je istakla da molba za povratkom nekadašnje autonomije ne znači želju za povratkom feudalnog načina uprave sa samovoljom županijskih činovnika, kaosom u upravi i staleškim privilegijama, već da je, upravo suprotno, to jedini način osiguranja normalne i za narod dobrotvorne uprave. Tražila je i ukidanje svih neustavnih izvršnih organa u Hrvatskoj, a posebno finacijskih, poreznih i redarstvenih ureda.¹⁰⁴ Povodom turskog bombardiranja Beograda u lipnju 1862. županija je

¹⁰¹ HDA, DK, XXVIII., OS, 1862/27-1, Zagrebačka županija kralju 25. XI. 1861.

¹⁰² HDA, DK X., OS, 1861/616-7, Zagrebačka županija kralju 25. XI. 1861. I druge su oblasti zamolile kralja da se Stol sedmorice osnuje u Zagrebu navodeći, uz otpor centralizaciji, ravnopravnost s Ugarskom, koja ima vrhovni sud u Pešti i puno manje financijske troškove sudskog poslovanja (isto, 1861/616-7, 3227-950)

¹⁰³ HDA, RŽ, 53, 1862/141, zapisnik Zagrebačke županije 13. III. 1862. Pod "tajnim djelovanjem" vjerojatno se mislilo na prešutno odbijanje naloga viših upravnih oblasti kod županijskih i seoskih organa. Odluku Namjesničkog vijeće o smanjenju proračuna za županije osudile su, dakako, i druge oblasti.

¹⁰⁴ DAŽ, SPGZ, OO, 1862/2036, Zagrebačka županija kralju 13. III. 1862; HDA, DK, XLIV., OS, 1862/1250-295, Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 13. III. 1862. Prema Kušlanu, tek je intervencijom velikog župana Kukuljevića došlo do ublažavanja izvorne formulacije predstave kao previše radikalne, jer je ovaj odbio s njom ići kralju (*Očitovanje D. Kušlana - Pozor*, 26. III. 1862/70).

molila da kralj i bečka vlada vode više računa o interesima kršćanskih naroda u Turskoj i zaštite ih od turskih progona, a eventualno i pomognu poboljšanje njihovog položaja. Tu je želju objašnjavala općom kršćanskom, ali i užom slavenskom solidarnošću. Pozivala se i na nekadašnju protutursku politiku Habsburgovaca na kojoj su se temeljili njihovi ugovori sklopljeni s hrvatskim staležima u XVI. stoljeću. Na diplomatski je način uvijeno nagovijestila da bi Austrija, s pravilnom politikom prema južnoslavenskim pokrajinama Turske, mogle odlučujuće djelovati, stjecanjem "moralne prevage", na rješavanje istočnog pitanja, jer su južnoslavenski krajevi sjeverno i južno od Save upućeni jedni na druge povijesno, etnografski i ekonomski.¹⁰⁵ U posljednjim predstavkama, koje je sastavio Kušlan, županija je ponovno tražila saziv Sabora zbog neuređenih državno-pravnih i domaćih odnosa u upravi, pravosuđu, privredi i školstvu,¹⁰⁶ založila se za gradnju željeznice Zemun-Rijeka s odvojkom prema Zagrebu, uređenje seoskih općina i zadruga,¹⁰⁷ molila da se ne progone hrvatski rodoljubi u Dalmaciji ako rade u prilog njezinog sjedinjenja s Bansom Hrvatskom,¹⁰⁸ izrazila zahvalnost zbog odobrenja pravila Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti¹⁰⁹ i tražila da graničarske oblasti ne vraćaju hrvatske dopise njezinih sudskih organa.¹¹⁰

¹⁰⁵ HDA, DK, I.VIII., OS, 1862/4254-992, Zagrebačka županija kralju s. d. (10. IX 1862). Kukuljević se ispočetka suprotstavio predstavi ističući da zadire u vanjsku politiku, ali velika je većina skupština smatrala da se županije imaju pravo baviti politikom, a ne samo, kako bi željeli centralistički bečki birokrati, upravnim poslovima (*Pozor*, 12. IX. 1862/209). Slične su predstave kralju uputile i neke druge oblasti (HDA, DK, LIII., OS, 1862/2554-26, Križevačka županija 26. VII. 1862., Virovitička županija 1. VIII. 1862., Srijemska županija 9. VIII. 1862. i poglavarstvo Koprivnice 14. VIII. 1862.).

¹⁰⁶ HDA, DK, LXXXIV., OS, 1863/2239-343, Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863. Kancelarija je priznala važnost što skorijeg saziva Sabora, ali je smatrala da to ne ovisi samo o višim organima, već ponajprije o županijskim skupštinama, kao tijelima u kojima se "stiču bitni življi ustavnoga života". Županije bi trebale, po njoj, osigurati prevagu "umierenijih duhovah" kakva nije postojala niti u prošlom Saboru, niti u dosadašnjim skupštinama. Istaknula je da glavno zlo, zbog kojeg trpi javna uprava i politički život, ne proizlazi iz prijelaznog stanja i privremenih zakonskih uredbi, nego iz neposlušnosti županija prema višim organima, čime one ruše vlastiti temelj (HDA, ZZ, 158, 1863/3110, Dvorska kancelarija Zagrebačkoj županiji 5. VII. 1863). Kancelarija je, naravno, "zaboravila" istaknuti da županije nemaju nikakve stvarne moći i autonomije zbog nepostojanja vlastitih financijskih sredstava, a ne pokazuju ni izbliza onakav otpor kao mađarske županije.

¹⁰⁷ HDA, VŽ, 126, Opći županijski spisi (OŽS), 1863/s. n., DAZ, SPGZ, OO, 1863/4071, Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

¹⁰⁸ HDA, VŽ, 126, OŽS, 1863/s. n., Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863.

¹⁰⁹ HDA, DK, LXXXV., OS, 2251-23, Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji. Slične su predstave uputile i druge oblasti, posebno ističući značaj buduće Akademije za cijeli slavenski jug, uključujući i kršćane u Turskom carstvu. Isto je učinila i Srijemska županija, ali s naglaskom da to čini sa "srpskog stajališta" i kao "srbski municij", te moleći da se kod ustrojavanja Akademije dostojan obzir uzme i na Srbe (HDA, NV, 73, SP, 1863/687, Srijemska županija I. Mažuraniću 20. IV. 1863).

¹¹⁰ HDA, DK, LXXXV., OS, 1863/2356-24, Zagrebačka županija Dvorskoj kancelariji 18. V. 1863. Kušlanove oštre predstave, slično kao i Starčevićeve, izazivale su dosta nezadovoljstva u Beču. Savjetnik Hrvatske dvorske kancelarije Ognjeslav Utješenović smatrao je da su Kušlanove predstave žalostan primjer "radikalnosti municipalnih elemenata", a njegov sukobi s velikim županom Kukuljevićem u skupštinama županije "žalostan pojav" političkih okolnosti (Državni arhiv u Varaždinu, Korespondencija Ivana Kukuljevića, br. 1199, Utješenović Kukuljeviću 18. IV. 1862).

Značajnu aktivnost od raspuštanja Sabora do ljeta 1862. pokazivala je i Riječka županija tj. njezin veliki bilježnik A. Starčević, koji je iz neformuliranja pozitivnih koncepcija Sabora i ostajanja na "negatorskom" stajalištu vidio još jedan dokaz nepostojanja bilo kakvih zajedničkih interesa Hrvatske s drugim zemeljama Monarhije. Nakon povratka u Rijeku Starčević je u prvoj predstavi ponovno osudio Veljački patent kao protivan svim temeljnim hrvatskim pravima i interesima i zaprijetio da je hrvatski narod spreman povratiti ona prava, koja je privremeno ustupio kralju. Ustvrdio je da tristogodišnja povijest svjedoči da Hrvatska može očekivati samo nesreću od zajedničkog života s austrijskim pokrajinama i da je uz njih veže isključivo kraljeva osoba. Osudio je i naglo raspuštanje Sabora, prije nego što je ovaj uspio riješiti temeljna državno-pravna pitanja i predložiti načine rješavanja glavnih društvenih problema zemlje i zatražio da se što prije sazove novi Sabor. Istaknuo je da je županijska skupština odlučila dopustiti provođenje novačenja kao izraz dobre volje, iako se radi o još jednom kršenju hrvatskih prava.¹¹¹ Zahtjev Namjesničkog vijeća da se piše njemački onim vojnim jedinicama, koje ne razumiju hrvatski, odbacio je s objašnjenjem da niti hrvatske oblasti ne razumiju njemačke dopise, što, naravno, nije bilo točno, pa ih ipak rješavaju. Pozvao se na sličnu pojavu iz početka 1850-ih godina, kada su hrvatske oblasti najprije morale pisati na njemačkom vojnim oblastima, da bi se ubrzo morale služiti tim jezikom i u vlastitom unutarnjem poslovanju, ali i na kraljev reskript o raspustu Sabora iz studenog 1861., kojim je hrvatski potvrđen kao službeni jezik. Učenje njemačkog jezika, kao "barbarskog", proglasio je općenito za uvredu za Hrvate, kao najčistiji i najstariji narod u Europi.¹¹² Osudio je restriktivne financijske mjere Namjesničkog vijeća, kojima se smanjuje dotacija za županije i naređuje otpuštanje izvjesnog broja županijskih činovnika. Smatrao je takve mjere suprotnim i onim privremenim naredbama, koje je kralj potvrdio, poput naputka o uređenju oblasti iz siječnja 1861., a i štetne za povjerenje naroda u više upravne organe.¹¹³ Tražio je da se pomorska uprava u Hrvatskoj odcijepi od središnje uprave u Trstu i preko riječkog velikog župana povjeri hrvatskim oblastima, to jest privremeno organima Riječke županije. Zahtjev je najprije opravdao privrednim razlozima, tj. potrebom da se zaustavi sve brže propadanje hrvatskog brodarstva, koje je, zapravo, proizlazilo iz nezadržive zamjene jedrenjaka parobrodima. Smatrao je da bi osamostaljivanje hrvatske pomorske uprave od tršćanske značilo nestanak opasnosti od daljnjeg širenja talijanskog jezika, koji je, doduše, jezik učenog i prosvijetljenog naroda, ali nema se pravo nametati na hrvatskoj zemlji, a mogao bi uvijek biti zamijenjen i "surovim" njemačkim jezikom.¹¹⁴ Riječka je županija tražila i da se što prije iz pojedinih krajeva Hrvatske, posebno u Zagrebu i Rijeci uklone redarstveni organi, ne samo zbog protivnosti hrvatskim munci-

¹¹¹ HDA, DK, XXVIII., OS, 1862/27-1, Riječka županija kralju 28. XI. 1861.

¹¹² HDA, NV, 119, 10825, Riječka županija Namjesničkom vijeću 7. I. 1862.

¹¹³ HDA, ZŽ, 1, SZS, 1862/1159, Riječka županija kralju i Namjesničkom vijeću 19. II. 1861.

¹¹⁴ HDA, DK, XLIV., OS, 1862/1296, Riječka županija Namjesničkom vijeću 19. II. 1862. Predstavku su podržale skoro sve oblasti (HDA, DK, XXXVII., OS, 1862/599-6; XLIV., OS, 1862/1296-13).

ipalnim pravima, nego i zbog nasilja, koje provode nad stanovništvom prilikom prikupljanja poreza.¹¹⁵ U svojoj vjerojatno posljednoj predstavki Starčević se, odgovarajući na upit Namjesničkog vijeća poslat svim županijama, pozabavio pitanjem izgradnje primorske željeznice od Karlovca do Rijeke. Smatrao je da se u sadašnjim financijskim i političkim prilikama teško može očekivati njezina gradnja, ali i, kada bi bila sagrađena, siromašan narod, bez mogućnosti napretka, kao što je hrvatski, ne bi od nje imao nikakve koristi. Željeznice bi samo povećale siromašenje i propadanje hrvatskog naroda, jer bi u još većoj mjeri, nego do tada, omogućavale odljev novaca iz Hrvatske, dakako u korist Austrije. I u protuhrvatskoj orijentaciji riječke oligarhije vidio je teškoću dovođenja željeznice do Rijeke, ali izrazio je nadu da bi se u budućnosti to moglo izmijeniti nabolje i da bi tada željeznica imala opravdanja. Predložio je stvaranje odbora sastavljenog od predstavnika svih županija i najutjecajnijih posjednika na čelu s banom, koji bi izradio osnovu o gradnji primorske željeznice.¹¹⁶ Povodom novih riječkih nemira¹¹⁷ županija je iznijela kratku povijest protuhrvatskog djelovanja riječke oligarhije i gradskog stanovništva pod njezinim utjecajem. Smatrala je da je jedino rješenje imenovanje hrvatskog poglavarstva, koje bi osiguralo red i brinulo se za napredak grada umjesto da ga neprirodno želi priključiti Mađarskoj.¹¹⁸ Viši organi imali su vrlo nepovoljno mišljenje o predstavkama Riječke županije, koje je do ljeta 1862. sastavljao Starčević. Žalili su se da u njima prevladavaju "nepristojni, strastni i uvredljivi" izrazi, da im se predstavke jednostavno dostavljaju "na znanje", te da se njima potkopava ugled viših upravnih organa. Ostali su bez uspjeha zahtjevi da županijska skupština pozove na red svoje bilježnike. Vrhunac je bio Starčevićev govor u županijskoj skupštini 4. lipnja 1862. u kojem se suprotstavio zahtjevu nekoliko hrvatskih oblasti da se u Rijeci postavi novo poglavarstvo, jer sutra bi i se

¹¹⁵ HDA, DK, XXXVII., OS, 1862/599-6, Riječka županija Namjesničkom vijeću 19. II. 1862. Predstavku su podržale i neke druge oblasti (HDA, DK, XXXVII., OS, 1862/599-6, Križevačka županija Namjesničkom vijeću 24. III. 1862; HDA, DK, XLIV., OS, 1862/1296, Varaždinska županija Dvorskoj kancelariji 26. III. 1862).

¹¹⁶ DAZ, SPGZ, OO, 1862/3295, Riječka županija Namjesničkom vijeću 26. IV. 1862. Šokčević je osudio predstavku zbog "nepristojne forme" i "sumničenja oblasti" i izrazio mišljenje da to ne može biti službeni stav cijele županije, jer je puna "zlobno navedenih, nipošto na istini osnovanih premisah, na temelju kojih se izvode dokazivanja nesamo u protuslovju među se, nego i sa neo-proverživimi čini stojeća". Izrazio je žaljenje da se Riječka županija bavi takvim sumnjičenjima viših oblasti, umjesto da rješava svoja najvažnija pitanja (HDA, RŽ, 56, 1862/1591, Šokčević riječkom velikom županu Bartolu Zmaiću 17. VI. 1862). Do takve je osude, međutim, došlo tek nakon novog Starčevićevog ispada protiv bečke vlade i bana, kojeg je nazvao "gotova krava" u svojem govoru u županijskoj skupštini 4. lipnja 1862.

¹¹⁷ Krajem svibnja 1862. više je uglednika iz hrvatskog javnog života, među njima i đakovački biskup J. J. Strossmayer, prisustvovalo posvećenju županijske zastave na Grobničkom polju. Prilikom povratka u grad napala ih je gradska svjetina.

¹¹⁸ Isto, 1862/3668, Riječka županija Namjesničkom vijeću 4. VI. 1862. Isto su smatrale i neke druge oblasti, kao i kraljevski komesar Lj. Vukotinović, koji je za najveće krivce držao promađarsku riječku oligarhiju, ali i popustljivost bečke vlade (HDA, DK, XLVI., OS, 1862/1538-16, Križevačka županija Dvorskoj kancelariji 1. VII. 1862., Vukotinović Mažuraniću 13. VI. 1862).

ostalima mogli nametnuti novi organi. Optužio je, oštrije nego ikad, bečku vladu da razjaruje hrvatski narod i služi se riječkim pukom kao "sliepiim orudjem".¹¹⁹

Zagrebački su listovi pažljivo pratili događaje u županijama od povratka (djelomične) ustavnosti u jesen 1860. U tome se najviše isticao *Pozor*, koji je, kako je spomenuto, okupio najznačajnije hrvatske publiciste i političke djelatnike. Već na početku svojeg izlaženja list je istaknuo da je potrebno obnoviti autonomne županije kao nosioce i temelj ustavnosti umjesto dotadašnjih županijskih oblasti. Time se ne želi obnoviti loše strane nekadašnjih županija, kao plemićkih korporacija, prije 1848., poput staleških privilegija, kortešovanja, samovolje činovnika, korupcije itd., već ih treba preurediti sukladno novim načelima sa sudjelovanjem svih društvenih slojeva.¹²⁰ Posebno se tražilo povećanje značaja gradskih oblasti, umjesto županijskih, jer je njihova bezznačajnost do sada proizlazila iz premoći plemstva u javnom životu.¹²¹ Nakon raspuštanja Sabora list se založio da županije ne slijede politiku mađarskih oblasti, nego da se prilagode postojećim okolnostima i sačuvaju barem ograničenu ustavnost i politički život. U skladu s vlastitom orijentacijom, list je podržavao opoziciju u županijskim skupštinama, ističući da se ona ne provodi s promađarskih pozicija, nego da izražava nezadovoljstvo čitavog naroda s postojećim stanjem. Županije bi trebale imati financijsku autonomiju i ne mogu biti samo instrumenti viših oblasti, pogotovo jer su pokazale mnogo veću lojalnost od mađarskih oblasti. Osuđivale su se i više oblasti, posebno Namjesničko vijeće, zbog bezrazložnog pritiska na županije i nebranjena hrvatske autonomije. Priznavalo se nesređeno stanje u upravi, ali za to je optuživano prijelazno stanje i neriješeni državno-pravni odnosi, a ne opozicija županija. Bez županija, kao nosioca ustavnosti, čitav bio se politički život pretvorio u "birokratičku mumiju". Uredništvo je pozivalo "liberalne elemente" da ne odustanu od dolaska u županijske skupštine, jer je to bila sve češća pojava od kada je postalo jasno da županije ovise o bečkom Ministarstvu financija, nemaju pravu autonomiju, a njihove predstavke ostaju neuslišane. Osuđeni su pritisci pojedinih velikih župana, posebno I.

¹¹⁹ *Pozor*, 10. VI. 1862/132. Ban Šokčević optužio je Starčevića za širenje nemira u puku i, kao dokaz, naveo više opširnih citata iz nekoliko Starčevićevih predstavi 1861. i 1862. (HDA, DK, XLVII., OS, 1862/1801-19, Šokčević Mažuraniću 8. VIII. 1862). Ubrzo nakon toga Starčević je suspendiran iz službe. Dvorska kancelarija podijela je ukor Riječkoj županiji, jer se njezino "obćinstvo [...] posluživalo ne samo strastnima, uvredljivima, nepristojnima i punima sumnjičenja prema višim oblastim izrazi, nego [...] je priobćivanjem razdražljivih svojih predstavakah ostalim municipijem prekoračilo granice svoje ponajprve dužnosti oko nastojanja o javnom miru i poredku [...]" i naredila da prestane s uvredljivim pisanjem predstavi (HDA, RŽ, 62, 1863/77, Dvorska kancelarija Riječkoj županiji 3. I. 1863). Nakon toga dolazi do znatnog ublažavanja tona u sve malobrojnijim predstavkama Riječke županije.

¹²⁰ Taj zahtjev, naravno, ne treba shvatiti doslovno, jer tada nitko nije mislio da bi nepismeno i siromašno seljaštvo, dakle ogromna većina stanovništva, mogla ili željela sudjelovati u političkom životu i županijskom poslovanju.

¹²¹ *Što nam je najprečije?* - *Pozor*, 25. X. 1860/22; *Naše županije* - *Pozor*, 19. XI. 1860/42; *Kako da uredimo županije?* - *Pozor*, 20. XI. 1860/43; *Pozor*, 26. II. 1861/47. *Pozor* je u početku izražavao simpatije prema Mađarima između ostalog i zbog mađarske političke samosvjesnosti i oduševljene reorganizacije županija od studenog 1860., ali to je, kako je istaknuto, ubrzo prestalo zbog obnavljanja velikomađarskih tendencija prema Hrvatskoj.

Kukuljevića, na skupštinare povodom nekih radikalnijih govora protiv bečke vlade, a posebno je napadnuto njegovo suspendiranje D. Kušlana iz službe. Nakon ponovnog pokretanja list je ponovno osudio represiju bečke vlade prema županijama, ali istaknuo i potrebu da se one "korjenito preobraze" kako bi mogle sudjelovati ne samo u političkom životu, nego i u ekonomskom i upravnom napretku naroda.¹²²

Prorežimske *Narodne novine*, koje su u većem dijelu ovog razdoblja primale vladinu subvenciju, podržale su u početku obnovu županijske autonomije, ali kasnije, nakon raspusta Sabora, osuđivale su opoziciju u županijama. Smatrale su da županije ne mogu biti država u državi i da zahtjevi za njihovom širokom autonomijom vode u povratak feudalizma. Priznavale su da županije trebaju imati financijsku samoupravu, ali to se može osigurati tek s riješavanjem državno-pravnih pitanja, a do tada županije se trebaju pokoravati nalogima viših oblasti. Osudile su odbijanja većine županije da podrže zahtjeve Srijemske županije o obnovi Vojvodine, smatrajući da je hrvatsko-srpska sloga najbitnija, te da se srijemski Srbi imaju pravo založiti za svoje ugnjetene sunarodnjake u Mađarskoj. No, jednako su osuđivale i pretjerano isticanje spske posebnosti, kao u predstavi Srijemske županije sastavljene sa "srpskog gledišta" u vezi odobrenja pravila JAZU.¹²³ Slično je pisao također prorežimski *Agramer Zeitung*, koji je smatrao pretjeranim i neumjesnim županijsku opoziciju. Isticao je da su zahtjevi za ograničenom autonomijom opravdani, ali ne i nepraktični otpori naredbama viših oblasti. Umjesto učenih državno-pravnih teoretiziranja županije bi u predstavkama kralju trebale posvjedočiti o želji za prevladavanjem negatorskog stajališta Sabora 1861. i tada bi postale realne mogućnosti sa sazivom novog sabora. Otpor višim oblastima pokazuje nedostatak domoljublja i političke mudrosti, zbog čega nazaduje cijela zemlja i politički i ekonomski. Moderno načelo odgovornosti državnih službenika teško se može usuglasiti sa širokom autonomijom županija, koja bi konzekventno vodila povratku feudalizma. Sloboda u modernom društvu leži u parlamentarnoj vladi, slobodi tiska i vjere, slobodnom zakonodavstvu i autonomnim općinama, a ne u županijama.¹²⁴ *Domobran*, glasilo Samostalne narodne stranke, nije se detaljnije bavio županijama, pošto su one, u vrijeme njegovog izlaženja (1864-1866), pokazivale veoma slabu aktivnost. No, osuđivao je pojedine

¹²² *Municipiji nek ostanu - Pozor*, 16. XI. 1861/264; *Opozicija županijah - Pozor*, 15. III. 1862/62; *Naša opozicija - Pozor*, 11. IV. 1862/84; *Kako smo - Pozor*, 16. V. 1862/113; H-ch, *Naše županije - Pozor*, 9. I. 1863/6; Mirko Bogović, *Županije kao bedem ustavne slobode - Pozor*, 6. II. 1862/29; P. H., *Naše županije - Pozor*, 19. II. 1863/40; *Pozor*, 13. V. 1863/109; *Županije i zag. vel. župan - Pozor*, 28. V. 1863/120; *Pismo vel. župana zagrebačkoga - Pozor*, 12. IX. 1863/207; I. P., *Autonomija županijah - Pozor*, 6. X. 1866/270.

¹²³ *Sa šta toliko vike? - NN*, 15. IV. 1862/87, 16. IV. 1862/88; *Pitanje o vojvodini i glavna skupština županije zagrebačke - NN*, 14. I. 1863/10; *Jugoslavenska akademija i glavna skupština sriemske županije - NN*, 30. IV. 1863/98

¹²⁴ *Unser Municipalwesen I-VIII. - Agramer Zeitung (AZ)*, 24. III. 1862/69, 26. III. 1862/70, 28. III. 1862/72, 1. IV. 1862/75, 3. IV. 1862/77, 5. IV. 1862/79, 10. IV. 1862/83, 22. IV. 1862/92; *Einige Worte über die Zustände und Bedürfnisse unserer öffentlichen Verwaltung und Gerichtspflege in den Komitaten - AZ*, 28. VII. 1862/172, 29. VII. 1862/173; *Unser Comitatswesen - AZ*, 8. VI. 1864/129; *Zur Organisation unserer Comitatswesen - AZ*, 9. VI. 1864/130.

zahtjeve, kao one skupštine Varaždinske županije u prosincu 1864., da se skupštine ne trebaju održavati dok traje lažna ustavnost i smatrao da bi županije trebale sačuvati osnovu političkog života do završetka prijelaznog stanja. Opravdao je i rijetko sazivanje županijskih skupština zbog njihovog nerazumnog otpora višim oblastima i miješanjima u sva politička pitanja.¹²⁵ Pojedine su se županije osvrnule i na pojedine zagrebačke listove, to jest one, koji su bili poznati po svojoj prorežimskoj orijentaciji. To je bilo u skladu s opozicijskim duhom, koji je domi-nirao u županijama u cijelom ovom razdoblju. Riječka je županija pisala da *Narodne novine* gotovo potpuno zanemaruju domaće prilike, a hrvatski narod i Hrvatsku nastoje što više uniziti u odnosu na Srbiju. Za *Agramer Zeitung* navela je da želi Hrvate otjerati u Carevinsko vijeće i da rado prevodi iz stranih novina, posebno bečkih, sve što se loše piše o Hrvatima. Smatrala je da oba lista, kao poluslužbeni organi s određenom vladinom financijskom potporom, svojim pisanjem potko-pavaju i malo preostalog povjerenja u vladu, umjesto da ga jačaju. Predložila je da im se oduzme status službenih novina i pokrene novi službeni list s boljim uređi-vanjem ili, ako nema sredstava, da se izdaje službeni oglasnik.¹²⁶

Od jeseni 1860. do početka 1862. u Hrvatskoj postoji, u usporedbi s prethodnim razdobljem, gotovo potpuna sloboda govora i javnog djelovanja, osim, dakako, napada na kraljevu osobu, iako je i tu, kako pokazuju Starčevićeve predstave, postojao širok manevarski prostor. Nakon raspuštanja Sabora 1861. dolazi postupno, kako je napomenuto, do pojačavanja pritiska bečke vlade na političke prilike u Hrvatskoj. Nakon kratkotrajnog tajnog sporazuma službenih krugova s opozicijskim listom *Pozor*, uz njegovo sufinanciranje u drugoj polovici 1862., dolazi do sve jačih pritiska i na taj list, sve češćih zaplijena i opomena do zabrane izlaženja početkom 1864. Viši hrvatski organi nagovarani su na oštriju politiku i od pojedinih istaknutih političara u zemlji.¹²⁷ A. Starčević najprije je suspendiran s

¹²⁵ *Varaždinska vel. skupština - Domobran*, 21. XII. 1864/182; *Varaždinska vel. skupština županijska - Domobran*, 23. XII. 1864/184; *Porez i županijski organi - Domobrani*, 30. XII. 1864/189; *Stanovište vladino prema županijam - Domobran*, 1. IX. 1865/200.

¹²⁶ HDA, DK, LXXXV., OS, 1863/2284-23, Riječka županija Dvorskoj kancelariji 27. IV. 1863. Slično su pisale, s prijedlogom osnivanja novog službenog lista, koji bi trebao biti tiskan latinicom i ćirilicom, Virovitička, Srijemska i Zagrebačka županija (isto). Do žestokog sukoba oko režimskih novina došlo je u skupštini Zagrebačke županije u svibnju 1863. između Kušlana i Kukuljevića. Kušlan je oštro napao *Agramer Zeitung*, kao "zakletog neprijatelja" hrvatske države i naroda, koji otvoreno poziva na odlazak u Carevinsko vijeće i vladu potiče na forsiranje apsolutističkih mjera, a smatrao je da i *Narodnim novinama* treba oduzeti subvenciju. Većina je skupštinara u početku podržavala Kušlana, ali suglasila se, nakon Kukuljevićeve prijetnje da će raspustiti skupštinu, da se Namjesničkom vijeću podnese umjerenija predstava sa zahtjevom da se ukine službena podpora *Agramer Zeitungu* i *Narodnim novinama* (NN, 26. V. 1863/118, skupština Zagrebačke županije 15. V. 1863). Zbog "uzburkanih duhovah i strastih" Kukuljević nije želio, kako je kasnije objasnio, godinu i pol, tj. do prosinca 1864., sazvati novu veliku skupštinu (*Domobran*, 26. VIII. 1864/85, Kukuljevićev govor na maloj skupštini Zagrebačke županije 25. VIII. 1864).

¹²⁷ Jedan od njih, senjski zastupnik u Saboru 1861. Ambroz Vranyczany, pisao je da bi veliki župani mogli, uz malo napora, vrlo brzo uvesti red u svim županijama, osim u Varaždinskoj, gdje su "magjaroni" vrlo jaki. Problem stvara uglavnom nekolicina činovnika, koje treba premjestiti na manje važne službe ili, ako nastave ludovati, suspendirati iz službe. Potrebno je stvari tako urediti da "svaka hulja, koja državi ni kraicara neplaća, neviće i nesmeta više u županijskih skupštinah". No priznao je,

mjestu velikog bilježnika Riječke županije, a kasnije je otpušten i sredinom 1863. osuđen na mjesec dana tamnice.¹²⁸ Eugen Kvaternik osuđen je, zbog napada na austrijsku vladu u jednoj brošuri, na mjesec dana zatvora u rujnu 1862., a u lipnju iduće godine protjeran je iz Hrvatske.¹²⁹ D. Kušlan suspendiran je iz službe u rujnu 1863. zbog toga što je samovoljno poslao okružnicu županijskim kotarskim sucima u kojoj ih potiče na otpor protiv jedne manje važne odluke županijskog odbora. Kasnije je protiv njega provedena disciplinska istraga i otpušten je s mjesta velikog bilježnika Zagrebačke županije.¹³⁰ U kolovozu 1863. Dvorska je kancelarija predala velikim županima disciplinsku vlast nad svojim činovništvom, tj. pravo da ih suspendiraju iz službe, da sazivaju po volji županijske skupštine i odgađaju reizbor

suprotno svojem simplificirajućem rezoniranju, da nitko u Hrvatskoj ne zna kako urediti odnos prema središnjoj vladi, ali da nitko ne želi žrtvovati njezina prava samo da bi se sjedilo u Carevinskom vijeću (NSK, ZR, OIM, Korespondencija, R 5844 b, A. Vranyczany I. Mažuraniću 23. V. 1862). I mnogobrojne predstavke hrvatskih županija i gradova od kraja 1861. do otvaranja Sabora 1865/67. svjedoče o neshvaćanju načina o mogućem uređenju odnosa prema Austriji i bečkoj vladi. Provladina Samostalna stranka nikada nije uspjela steći značajniji oslonac u županijskim organima. No, iz svega toga bilo bi krivo zaključivati, kako se često činilo u historiografiji, da je većina hrvatskih političara teško pogriješila što je, i u Saboru 1861. i nakon njega, odbijala, sve do 1866., priznanje zajedničkih poslova za cijelu Monarhiju i što se tek u prosincu 1866. nastojala sporazumjeti neposredno s kraljem na tom temelju. Vladaru Franzu Josephu i njegovoj vladi primarno je stalo do sporazuma s Mađarima, a Hrvati i njihova eventualna "kooperativnost" trebali su poslužiti samo kao sredstvo jačeg pritiska na mađarsku politiku s osnovnim ciljem da ova prihvati najprije, do sredine 1865., Carevinsko vijeće, a zatim općenito zajedničke poslove i time cjelovitost Monarhije. To znači da bi najvjerojatnije Hrvatska bila, poput Erdelja, žrtvovana Mađarskoj u vrijeme uvođenja dualizma i da je ranije priznala zajedničke poslove i da je poslala zastupnike na Carevinsko vijeće.

¹²⁸ Na suđenju Starčević je odbio optužbu da je svojim govorom u županijskoj skupštini želio remetiti javni red i još oštrije napao politiku bečke vlade i viših upravnih organa (HDA, DK, LXX., OS, 1863/446-5). Riječka je županija tražila da se Starčević vrati u službu, ali to je veliki župan Zmaić odbio i u tajnoj sjednici obrazložio svoj postupak (*Pozor*, 23. XII. 1862/294). Vjerojatno se pozvao na naloge s viših mjesta, kojima je dosadila Starčevićeva radikalnost i oštrina.

¹²⁹ Zbog sukoba s većinom značajnih osoba iz hrvatskog javnog života, odnosno, kod Starčevića, zbog preradikalnih stajališta, vrlo se malo oblasti zauzelo za Kvaternika i Starčevića, moleći da ih se amnestira kao političke krivce i time osigura sloboda govora, posebno u županijskim skupštinama, dok su se za urednika bečkog *Ost und Westa* I. I. Tkalca zauzele gotovo sve oblasti (T. Markus, *Eugen Kvaternik*, 176-177; HDA, DK, XLVII., OS, 1862/1795-18). Odgovarajući na molbu Križevačke županije da se Starčević amnestira zbog načela slobode govora u županijskim skupštinama Dvorska je kancelarija smatrala da ona ne vrijedi ako se u skupštinskim govorima potiče mržnja i prezir prema višim državnim ustanovama (HDA, DK, LXXXVIII., 1863/2942-30, Dvorska kancelarija Križevačkoj županiji 19. IX. 1863).

¹³⁰ Zagrebački veliki župan I. Kukuljević tvrdio je da je Kušlan svojom okružnicom bunio kotarske suce protiv naputka o županijama i protiv novousvojenog poslovnika skupštine, tvrdeći da on posredno vodi u Carevinsko vijeće. Predložio je, što je i prihvaćeno, da ga Dvorska kancelarija suspendira iz službe, jer, ako to on učini, županijska bi ga skupština mogla ponovno namjestiti (HDA, NV, 95, SOO, 1863/11733, Kukuljević Mažuraniću 12. VI. 1863). Obavještavajući Kušlana o suspenziji, Kukuljević je istakao da njegovo "držovito" pisanje nimalo ne odgovara potrebama prijelaznog stanja, koje traži umjerenost i strpljivost svih, a posebno državnih činovnika (HDA, DK, XCII., OS, 1863/3889, Kukuljević Kušlanu 6. IX. 1863). Mala skupština Varaždinske županije protestirala je zbog Kušlanove suspenzije, smatrajući da to pokazuje tendenciju pretvaranja županijskih skupština u "pokorna sastaništa" pred naredbama viših organa (HDA, NV, 73, SP, 1863/1819).

činovništva.¹³¹ Po shvaćanju Dvorske kancelarije upravo su veliki župani, kao činovnici imenovani od kralja, trebali biti glavni čimbenik stvaranja nove stranke, koja je trebala osigurati sporazum s vladom. Mažuranić je tražio da veliki župani rade na okupljanju umjerene stranke, osiguraju poštovanje poglavarstva i pripremaju put za rješavanje državno-pravnih pitanja. Kao glavnog krivca postojećeg stanja označio je opoziciju u tisku i županijskim skupštinama. Veliki župani, sa svojom disciplinskom vlašću, mogu otpustiti neposlušno činovništvo i odbiti sazivanje skupština, osim ako nisu sigurni da će rasprave biti umjerene. Jezgra nove stranke trebalo bi biti upravo županijsko činovništvo, jer su po svojoj službi obvezani na poslušnost višim organima, a inače mogu odstupiti.¹³²

U naredne dvije godine županijske su skupštine sazivane vrlo rijetko, a odgađan je i reizbor činovništva, koji se morao provesti početkom 1864., da ne bi u županijske skupštine ušli još radikalniji elementi, iako je i većina tadašnjih činovnika bila opozicijski orijentirana.¹³³ Povećan je izborni cenz za izbor u županijsku skupštinu kako bi se spriječio izbor pretežno opozicijski orijentirane inteligencije. Osnivale su se i veće seoske općine, kako bi se smanjio broj također pretežno opozicijskih seoskih zastupnika. Značajno sredstvo pritiska bečkih krugova na hrvatsku županijsku opoziciju proizlazio je iz financijske nesamostalnosti županija. Reduk-

¹³¹ Županije su uglavnom poslušno prihvatile odluku o disciplinskoj vlasti velikih župana, jer su uvidjele, iz jalovosti dotadašnjih protesta, da je otpor beskoristan i da bi mogao dovesti do novih otpuštanja i raspuštanja skupština. Tek su neke poslale protest Dvorskoj kancelariji, ali su ubrzo bile raspuštene (HDA, NV, 73, SP, 1864/968, zaključak Virovitičke županije 7. V. 1864; isto, virovitički veliki župan Ladislav Delimanić Šokčeviću 9. V. 1864). I varaždinska županija odbila je prihvatiti nalog o disciplinskoj vlasti, a kasnije, kada je taj zaključak poništen, većina je skupština odlučila da se županijske skupštine prestanu održavati do povratka pune ustavnosti, jer se već tri godine igra komedija u kojoj županije imaju svu odgovornost, a nikakvu vlast; viši organi vladaju apsolutističkim metodama i guše ustavna prava; nijedna predstava nije riješena itd. Nakon toga županijski upravitelj Dragutin Pogledić raspustio je skupštinu i preuzeo cjelokupnu upravu i nadzor nad činovništvom, smatrajući da se dotadašnjim blagim načinom ništa ne može postići (HDA, NV, 73, SP, 1864/2306, 2339, Pogledić Mažuraniću 14. i 21. XII. 1864).

¹³² NSK, ZR, OIM, JD, R 5850 IV/40, Mažuranić svim velikim županima 18. X. 1863. Svi su se veliki župani s tim suglasili i poslali pismeni pristanak (isto, IV/40 2-7). Kasnije je Mažuranić tražio da veliki župani energično porade na ostvarenje načela izraženih u Listopadskoj diplomi i Veljačkom patentu s krajnjim ciljem da se pošalju zastupnici na Carevinsko vijeće (isto, IV/9, Mažuranić velikim županima 12. IV. [1864]). Posljednje Mažuranićevo pismo, u kojem je godina izostavljena, ne može se datirati s 1861. godinom (V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, 157), jer se u njemu spominje kraljev reskript prošlom (iz 1861) saboru, a logično je da slijedi nakon okružnice od 18. X. 1863.

¹³³ Ban Šokčević predložio je, što je i prihvaćeno, da se odgodi reizbor činovništva, kako bi ono do saziva sabora imalo osiguranu egzistenciju i tako postalo otpornije prema utjecaju malobrojne, ali svuda "rovareće" opozicije. Time bi se znatno poboljšala javna uprava i lakše bi se prihvatila inicijativa velikih župana za formiranjem jedne umjerene stranke. Odluku o tome trebao bi izdati kralj kako bi se spriječilo "bezobzirno nasertanje" opozicijskog tiska (NSK, ZR, OIM, JD, IV/3, Šokčević Mažuraniću 1. XI. 1863). No stanje se u činovništvu nije popravilo pa kasnije Šokčević ustvrđuje da je ono dijelom nesposobno za službu, kao i većina velikih župana, a dijelom politički nepodobno. Najgorim je smatrao stanje u Zagrebačkoj županiji, posebno zbog Kukuljevićeve nesposobnosti, ali nije podržao Mažuranićevu namjeru da se ovaj otpusti, jer se popravio i doprinosi stvaranju umjerene stranke, koja bi trebala postići sporazum s vladom u najvažnijim pitanjima zemlje (isto, IV/52, Šokčević Mažuraniću 12. VII. 1864).

cija službi bila je, svakako, uvjetovana i objektivnim razlozima, tj. štednjom,¹³⁴ ali imala je i političke konotacije, jer je velika većina županijskih činovnika bila opozicijski orijentirana. Prema izvještaju Namjesničkog vijeća, županije su, prilikom reorganizacije 1861., podnijele zahtjev za ukupnim proračunom bez naznake za pojedine službe. Neke županije, poput Srijemske i Virovitičke, nisu niti odgovorile na zahtjev Vijeća da dostave popis županijskih službi, a ostale su to učinile vrlo kasno. "Višji obziri politični" nisu dopustili, piše Vijeće, da se već u proljeće 1861. provede redukcija županijskih službi, jer bi se time dalo povod "jednodušnoj opoziciji" županija, tim više što je tada vladala "velika razdraženost duhovah, i što se svikolici municipiji, jedva skupivši na polje samoupravne djelatnosti, bojažljivo držahu načela neodvisnosti administrativne, braneć ga svakom prigodom takovim načinom da bi naredba, kojom bi se činovničko tijelo njihovo umalilo bilo, jamačno prouzročila bila ogorčenost, i nepovjerenje prema vladi". Pošto sabor nije stigao ništa riješiti u tom pitanju, Vijeće je, u dogovoru s velikim županima izradilo proračun s ukidanjem pojedinih službi, iako je svjesno da će to izazvati kod županija "veliko nezadovoljstvo i ogorčenost [...] na novo sada, kad se je duh opornosti tek počeo umirivati".¹³⁵ Odluka je izazvala veliku ogorčenost svih oblasti, jer ju se smatralo "posljednjim ubitačnim udarcem" za "sienu preostalu municipalnog života". Isticalo se da se naredba ne može opravdati niti prema municipalnim pravima, niti prema naputku o županijama. Županijama je posebno smetalo pozivanje Namjesničkog vijeća na bečko Ministarstvo financija, jer su smatrale da se time i formalno dokazuje ovisnost vrhovnih upravnih hrvatskih organa od bečke vlade, iako je Hrvatska, po svojem državnom pravu, neovisna od njega. Sve su županije ispočetka odlučno odbacile novi proračun, kojim je ukinut dio službi i zadržale u službi otpuštene činovnike, no ubrzo se većina oblasti, u nedostatku samostalnih financijskih sredstava, morala pokoriti.¹³⁶ U otporu su ustrajavale varaždinska, virovitička i zagrebačka županija, zbog čega je kancelar Mažuranić smatrao da je u županijama zavladao "duh nerazbora i [...] obiestna

¹³⁴ Taj je razlog u županijskim skupštinama rijetko priznavan. Jedan novinski izvjestitelj pisao je da su skupštinar županije svjesni, prilikom jednodušne osude naredbe Namjesničkog vijeća o smanjenju plaća i otpuštanju dijela činovnika, da se kod reorganizacija nije gledalo hoće li neka služba biti potrebna ili ne, nego "da li nebi ova ili ona persona grata kratkih rukavah ostala" (*Pozor*, 19. III. 1862/65, izvještaj sa skupštine Požeške županije 26. II. 1862). No, ipak je pretjerana tvrdnja V. Krestića, *Seljački nemiri*, 406-409, da je pravi smisao županijske borbe za ustavnost ležao u nastojanju da se poboljša materijalni položaj činovništva. To je bio značajan razlog, ali time se ignoriraju tadašnje šire političke okolnosti u kojima je županijska opozicija, kao i djelatnost opozicijskog tiska, značila borbu za očuvanje ili proširenje državne autonomije Hrvatske protiv centralističkih pretenzija bečke vlade.

¹³⁵ HDA, DK, XXXIII., OS, 1862/252-3, Šokčević Mažuraniću 20. I. 1863. Mažuranić je odobrio proračun Namjesničkog vijeća.

¹³⁶ HDA, DK, XXXIII., OS, 1862/252-3. Tom je prilikom skupština Virovitičke županije izrekla jednu od najtežih optužbi upućenih višim upravnim organima. Ustvrdila je da se novim odlukama Namjesničko vijeće otvoreno pokazuje kao organ bečke vlade, kojemu je krajnji cilj uništiti županijsku samoupravu i vladati apsolutističkim metodama pod krinkom ustavnosti. Odlučeno je krajja zamoliti da što prije sazove sabor ne samo zbog rješenja državno-pravnih pitanja, nego i zbog konačnog uređenja unutarnjih prilika. Kao krajnje sredstvo županija će odbiti ubuduće svaku neustavnu namjeru i, ako bude nužno, prestati sa zasjedanjem, tako da apsolutistička vlast Namjesničkog vijeća bude sasvim jasna (HDA, RŽ, 54, 1862/884, zapisnik skupštine Virovitičke županije 17. IV. 1862).

odpora".¹³⁷ Šokčević je pozitivno odgovorio da Mažuranićev prijedlog da se neposlušnim županijama uputi kraljevski ukor i opomenu. Žalio se da su županije do sada općenito pokazale "nečuvenu opornost" prema višim organima, a "strastnim pretresivanjem predmeta" i stalnim agitacijama činovništva iscrpljivali su svoje snage na štetu obavljanja javnih poslova. Predložio je da se svim županijama uputi kraljevski otpis, kojim bi se opomenule zbog dosadašnjeg ponašanja, zatražilo da se bave samo upravnim poslovima i da poštuju više organe dok Sabor ne donese nove uredbe. Velikim bi županima trebalo dati ovlasti da spriječe političke rasprave u županijskim skupštinama.¹³⁸ Šokčević je istovremeno, ne čekajući odgovor Dvorske kancelarije, sam poništio odluke buntovnih županija i zabranio skupljanje dobrovoljnih priloga za županijsku blagajnu. Konstatirao je da je "duh neumiestna otpora" u županijama došao do vrhunca i da je ovima stalo da "bezobzirnim uzkratjivanjem poslušnosti prema višjim naredbama razvrgnu svaku svezu s obćim organizmom upravnim".¹³⁹ Nije se suglasio s kasnijim Mažuranićevim mišljenjem da je u županijama zadnjih mjeseci počeo prevladavati umjereniji duh, već da su manje strasti posljedica dugog nesazivanja pojedinih skupština. Kao primjer uzeo je predstavke nekoliko županija iz ljeta 1862. u kojima se traži promjena austrijske politike prema Turskoj, čime se županije nastoje miješati u međudržavne odnose. Smatrao je, odgovarajući na Mažuranićev upit, da za sada ne bi imalo smisla sazivati Sabor, jer nema nikakvih naznaka, prema raspoloženju u županijama i političkim listovima, da bi novi Sabor bio "praktičniji" od prošlogodišnjeg.¹⁴⁰

I u razdoblju najvećeg političkog pritiska u Hrvatskoj, od ljeta 1863. do jeseni 1865., bečka vlada nije mogla steći prevagu u domaćim političkim krugovima i ostvariti svoj glavni cilj - slanje hrvatskih zastupnika u Carevinsko vijeće, čime bi se indirektno oslabio i položaj Mađara. Hrvatske su županije, uz utjecajni i vrlo kvalitetno uređivani list *Pozor*, bile glavni čimbenik otpora u tom razdoblju. U njima su cijelo vrijeme prevladavale opozicijske snage, sastavljene pretežno od tzv. Narodno-liberalne stranke, čiji su najznačajniji predstavnici u Saboru 1861. priznavali zajedničke poslove, ali ne i Carevinsko vijeće, te znatno slabije unionističke struje. Liberali nisu načelno odbijali zajedničke poslove i organe za cijelu Monarhiju, te pregovore s kraljem i posredno s bečkom vladom, ali ne s centralističkom, germanizatorskom i pseudo-ustavnom Schmerlingovom vladom, dok su unionisti ionako smatrali da se određena hrvatska autonomija može ostvariti samo u užem savezu s Mađarskom. Te su dvije grupe, u ovom razdoblju, sklopile vrlo labavu koaliciju, ali zbog načelno suprotstavljenih pozicija i odnosa prema Mađarima, nisu mogle ostvariti čvršću suradnju.¹⁴¹ No sve jači pritisak vlade,

¹³⁷ HDA, NV, 73, SP, 1862/535, Mažuranić Šokčeviću 4. IV. 1862.

¹³⁸ HDA, DK, XXXIII., OS, 1862/252-3, Šokčević Mažuraniću 2. V. 1862.

¹³⁹ Isto, Šokčević Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Virovitičkoj županiji. Do jeseni 1862. morale su se pokoriti i ove tri županije i pristati na otpuštanje dijela svojih činovnika.

¹⁴⁰ HDA, NV, 73, SP, 1862/1281, Šokčević Mažuraniću 28. VII. 1862.

¹⁴¹ U bečkim je krugovima postojao strah da u pojedinim hrvatskim oblastima ne dođe do čvršćeg povezivanja hrvatskih i promađarskih grupacija, čime bi propalo svako buduće nastojanje bečke vlade da si stvori oslonac u Hrvatskoj. Riječki veliki župan Zmaić javljao je o neutemeljenosti službenih iz-

politička neplodnost negatorskog stava Sabora 1861. i kasnije liberalno-unionističke opozicije, koji su odbili prihvatiti ponude i Pešte i Beča, a pozitivni program nisu donijeli, kao i dolazak predstavnika Erdelja u Carevinsko vijeće u ljeto 1863. doveli su do određeni političkih promjena. Postupno se, već od 1862., formira uvjerenje u dijelu hrvatskih političkih krugova da bi trebalo uskladiti djelovanje s realnim političkim okolnostima i postići ono što se realno može ostvariti. Takvu su politiku osobito zagovarali, uz hrvatske političare u Beču, veliki župani kao ljudi imenovani od kralja i njemu odgovorni.¹⁴² I dio katoličke hijerarhije, posebno zagrebački nadbiskup Haulik,¹⁴³ smatrao je da se treba izmijeniti "niekatejska" i tvrdoglava opozicijska politika i pristati na sporazum s bečkom vladom, što je, zapravo, značilo poslati zastupnike u Carevinsko vijeće. Nova je struja pretvorena u stranku s izlaženjem *Domobrana* u veljači 1864. i objavljivanjem svojeg programa u brošuri "Uvietno ili bezuvietno". No, uz svu pomoć bečke vlade i određen realniji stav prema političkim okolnostima, nije nikada uspjela steći prevagu u političkom životu u Hrvatskoj, jer su mržnja i krajnje nepovjerenje prema bečkom centralizmu bila prejaki.¹⁴⁴

Sredinom 1865. došlo je do značajnih političkih promjena u Habsburškoj monarhiji. Najznačajniji mađarski političar Ferencz Deák priznao je, u poznatim uskršnim člancima, potrebu djelomičnog odustajanja mađarske politike od zakona 1848. i prihvaćanja okvira Monarhije. Time se otvorio put prema postupnom sporazumu mađarske političke elite s bečkim dvorom. Schmerling je otpušten, a zamijenio ga je češki plemić R. Belcredi s programom Listopadske diplome, tj. široke pokrajinske autonomije, moguće federalizacije austrijskog dijela Monarhije i sklapanja sporazuma s Mađarima. Veljački patent i Carevinsko vijeće su sistirani, odnosno, kako se pokazalo, odbačeni. U takvom je odnosu i Samostalna stranka u Hrvatskoj doživjela potpun neuspjeh na izborima, a Mažuranić je uskoro odstupio s mjesta kancelara. Politički je pritisak naglo smanjen, a opozicijski *Pozor* mogao je ponovno početi izlaziti. Ukinuta je i odredba o disciplinskoj vlasti velikih župana nad županijskim činovnicima i dopušteno redovito sazivanje skupština, iako one nisu pokazale niti približnu onakvu aktivnost kao u razdoblju 1861.-1863.

vještaja o stranačkim previranjima u Rijeci i povezivanju hrvatske i tzv. mađarske stranke, jer prva želi da Rijeka ostane u Hrvatskoj, a druga da se priključi Mađarskoj (HDA, DK, CCLXI., PS, 1862/5, Zmaić Šokčeviću 14. XII. 1861).

¹⁴² Tako je križevački veliki župan Vukotinović javio o skupštini svoje županije na kojoj je prevladavalo "razborito mnijenje", jer se "bezstrasno" tražio saziv sabora na kojem bi se uredila državno-pravna pitanja na korist i Hrvatske i naroda s njom od davnina spojenih u jednu državu. Predložio je formiranje jedne "razborite stranke" bez koje se ne mogu valjano urediti političke prilike u zemlji (HDA, DK, CCLIX., PS, 1862/371, Vukotinović I. Mažuraniću 3. XII. 1862). Kasnije su se, u formiranju nove Samostalne stranke posebno, od velikih župana osim Vukotinovića, istakli I. Kukuljević i S. Kušević.

¹⁴³ To se posebno odnosi na njegovo pisanje u *Agramer Zeitungu* početkom 1863. S njim je polemizirao njemu podređeni u crkvenoj hijerarhiji i prvi čovjek hrvatske opozicijske đakovački biskup Strossmayer.

¹⁴⁴ O društvenim i političkim prilikama u Banskoj Hrvatskoj između Sabora 1861. i 1865/7. usp.: V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba*, 177-196; P. Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici*, 210-277; M. Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 157-189.

godine.¹⁴⁵ Sabor Hrvatske, koji je otvoren u studenom 1865. teško se snalazio u novim političkim okolnostima. Pokušaj dogovora s Mađarima, na temelju pregovora kraljevinskih deputacija od travnja do lipnja 1866., propao je na mađarskom odbijanju da se prizna čl. XLII/1861., tj. ravnopravnost i teritorijalna cjelovitost Hrvatske prema Mađarskoj. Nije uspio niti pokušaj neposrednog dogovora s kraljem, iako je Sabor već prije priznao postojanje zajedničkih poslova i određenih zajedničkih organa za cijelu Monarhiju. Nakon poraza u ratu s Pruskom u ljeto 1866. vladar se definitivno odlučio za sporazum s Mađarima i uspostavu dualizma, kako bi se mogao što prije posvetiti pripremi novog rata protiv Prusa. Dualistički je sustav u osnovi dogovoren pregovorima kralja i Mađara do početka 1867., a već u veljači iste godine. imenovana je nova mađarska vlada sa svim ovlastima, osim financija, vojske i diplomacije. Nakon određenih kolebanja, kralj je ostavio Hrvatsku u mađarskom dijelu Monarhije uz uvjet da se Hrvatima ostavi određena, uglavnom pokrajinska, autonomija. Time su se kao najrealnije pokazale koncepcije najslabije političke struje u Hrvatskoj 1861.-1866., tj. tzv. unionista, koji su smatrali da Hrvatska može računati na određenu (poludržavnu-polupokrajinsku) autonomiju samo u okviru Mađarske, bez obzira na njezine eventualne veze s Bečom. Nakon odbijanja da se pošalju zastupnici na kraljevu krunidbu u Peštu i traženja ravnopravnosti Hrvatske s Ugarskom, Sabor Hrvatske je raspušten u svibnju 1867., a Šokčevića je zamijenio, u svojstvu banskog namjesnika, Levin Rauch, koji je trebao osigurati mađarsko-hrvatsku nagodbu.¹⁴⁶

Krajem 1866. vladar je izdao naredbu, kojom se ukida novačenje po načelu godišnjeg kontingenta i uvodi opća vojna obaveza i naređuje se Namjesničkom vijeću njezino provođenje preko županijskih organa. Ban Šokčević javljao je da je kraljeva naredba izazvala u cijeloj zemlji "nepovoljan utisak", koji bi se mogao povećati, ako se Mađarska izuzme od iste naredbe.¹⁴⁷ Većina je hrvatskih oblasti uputila kralju oštro sastavljene predstavke u kojima se odlučno odbija pokoravanje naredbi. Isticalo se standardno da na tako nešto mora pristati Sabor i da je županijama, za vrijeme dok ne zasjeda,¹⁴⁸ dužnost bditi nad ustavnim pravima zemlje. Pojedine su županije navodile i pravi razlog odbijanja, ističući da se ne žele pokoriti novoj mađarskoj vladi i da inzistiraju na poštivanju samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti Hrvatske, te njezine ravnopravnosti s Ugarskom prema čl. XLII/1861., koji

¹⁴⁵ Mažuranić je u kolovozu 1865. uputio dopis svim velikim županima i upraviteljima županija u kojem je naveo da su neriješena državno-pravna pitanja proteklih godina onemogućavala konačan ustroj zemlje. Tom su nepovoljnom stanju pridonijeli i "municipalni elementi", koji su, umjesto da se bave upravnim poslovima, pretresivali svakom prilikom politička pitanja i protivili se naredbama viših organa. Ukinuo je odluku o disciplinskoj vlasti velikih župana i istaknuo da nema zapreke da se županijske skupštine počnu opet redovito održavati, ali da moraju shvatiti kako županije ne mogu povratiti široku autonomiju kakvu su imale prije 1848. kao staleške korporacije. Izrazio je nadu da će županije pripremiti povoljan teren za saborsko rješavanje državno-pravnih pitanja (HDA, VŽ, 129, Opći županijski spisi, s. n.)

¹⁴⁶ O Saboru 1865.-1867. i o širim političkim prilikama usp.: M. Gross, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 191-213 i tamo navedenu ostalu literaturu.

¹⁴⁷ HDA, NV, 72, SP, 1867/150, Šokčević Mažuraniću 31. I. 1867.

¹⁴⁸ Sabor Hrvatske nije zasjedao od prosinca 1866. do travnja 1867.

ima i kraljevu sankciju. Tražilo se hitno sazivanje odgođenog Sabora, koji bi se trebao izjasniti ne samo o kraljevoj naredbi, nego i o novim političkim okolnostima, krajnje nepovoljnim za hrvatsku autonomiju. Pojedine su županijske skupštine isticale da se baš sada ne može odustati od starog hrvatskog ustava, kada se on u potpunosti povraća Ugarskoj. Skupštine su ujedno zabranile svojim potčinjenim organima i činovnicima da sudjeluju u novačenju.¹⁴⁹ U normalnim okolnostima ova naredba ne bi izazvala veće protivljenje kod hrvatskih oblasti, osim eventualno po koje predstavke sa standardnom naznakom da se iz pristanka ništa ne može prejudicirati za budućnost. No tada je već bilo očito da je uspostava dualizma skoro gotova stvar i da je naredba izdata kao posljedica vladarevog dogovora s mađarskog elitom po kojem je njemu ostavljeno pravo raspolaganja vojskom. Uzbunu je kod hrvatskih oblasti posebno povećala činjenica da je ista naredba suspendirana za Mađarsku na zahtjev njezinog Sabora, dok ovaj na to ne privoli normalnom saborskom procedurom, što se kasnije i ostvarilo. To znači da je protest protiv kraljeve naredbe o preustroju vojske i novom načinu novačenja značio, za hrvatske oblasti i političku javnost općenito, i prvi protest hrvatskih državnih organa protiv uvođenja dualizma.¹⁵⁰ To je bio i posljednji put da su, do stvaranja hrvatsko-mađarske nagodbe, hrvatske oblasti nastupile solidarno u borbi za temeljne državne i političke interese Hrvatske. Otpor hrvatskih oblasti nije prestao, čak i kada je Sabor Mađarske naknadno dopustio provođenje novačenja, vjerojatno jer je postojao strah da će, s uspostavom dualističkog sustava, Hrvatska ostati prepuštena Mađarskoj. Pojedini su veliki župani nastojali upozoriti skupštine da će morati koristiti nasilne mjere, uključujući i njihovo raspuštanje i uvođenje kraljevskih povjerenika, ali bez uspjeha.¹⁵¹ Otpušteni su pojedini veliki župani, poput Lj. Vukotinovića za Križevačku i L. Delimanića za Virovitičku županiju, koji su podržali otpor županijskih skupština, i imenovani kraljevski povjerenici, pretežno "poslušni" veliki župani, za sve županije. Sve su županijske skupštine, osim požeške, raspuštene, a veliki su župani i povjerenici nastojali provesti

¹⁴⁹ HDA, NV, 72, SP, 1867/186, 337, Riječka županija kralju 6. II. i 28. II. 1867; HDA, DK, CCVII., OS, 1867/1099-162, Virovitička županija kralju 18. II. 1867; HDA, NV, 72, SP, 1867/307, S. Kušević Šokčeviću 24. II. 1867 (izvještaj o skupštini Srijemske županije); *Pozor*, 5. III. 1867/54, Zagrebačka županija kralju 26. II. 1867; *Pozor*, 13. III. 1867/60, Križevačka županija kralju 4. III. 1867. Isto su odlučili karlovačko, zagrebačko i osječko poglavarstvo (*Pozor*, 18. I., 1., 4. II. 1867/15, 27, 28). Već nakon slanja prvih predstavki kralj je odbio bilo kakvu mogućnost izmjene naredbe, pošto je ona uvjetovana vanjskopolitičkim okolnostima i potrebom da se poveća vojna snaga države (HDA, NV, 72, SP, 1867/218, Mažuranić Šokčeviću 14. II. 1867). Opozicijski *Pozor* odlučno je podržao otpor oblasti i osudio kasnije represivne mjere Dvorske kancelarije i Namjesničkog vijeća, ističući da se tu ne radi o otporu novačenju, nego o obrani temeljni ustavnih prava Trojedne kraljevine i borbi protiv dualizma (*Pozor*, 4. II. 1867/28, 28. II. 1867/50, 1. III. 1867/51, 6. III. 1867/55, 8. III. 1867/57, 11. III. 1867/58, 13. III. 1867/60).

¹⁵⁰ Ban Šokčević istaknuo je da bi oblasti primile naredbu kao i sve ranije naredbe novačenju, dakle uz formalne ograde i bez otpora, ali da je naknadna obustava novačenja u Mađarskoj bila glavni razlog velikog otpora (HDA, NV, 72, SP, 1867/267, Šokčević Mažuraniću 24. II. 1867.).

¹⁵¹ HDA, NV, 72, SP, 1867/345, S. Kušević Šokčeviću 2. III. 1867.

novačenje neposredno preko županijskih izvršnih organa. To je naposljetku, ali uz velike teškoće i otpor nižih činovnika, i uspjelo.¹⁵²

Uspostavom dualističkog sustava i dolaskom na vlast Levina Raucha i unionista sredinom 1867. prestala je organizirana politička borba hrvatskih županijskih i gradskih oblasti. U kasnijim reorganizacijama javne uprave, od 1869. dalje, županije su izgubile najveći dio svoje nekadašnje samouprave i postale izvršni organi banske vlade. Uspostavom ograničene autonomije Hrvatske u okviru dualističke Habsburške monarhije, a posebno dolaskom na vlast Narodne stranke 1873. prestala je postojati potreba sustavnog otpora županija vanjskom - bečkom ili mađarskom - pritisku u cilju zaštite hrvatske državnopravne posebnosti. Hrvatska se, dakako, i dalje nalazila izvrgnuta jakom (mađarskom) pritisku, koji je tendirao stalnom jačanju, posebno od kraja 1870-ih godina, ali otpor protiv njega preuzele se druge ustanove - najprije Sabor i banska vlada, a kasnije, u vrijeme Khuena Hédérvaryja, opozicijske stranke i tisak. Pojedine su županije i nakon 1867. povremeno upućivale predstavke višim oblastima - vladi i saboru - sa značajnijom političkom, privrednom ili kulturnom tematikom, ali to su bili pojedinačni slučajevi,¹⁵³ a ne, kao u razdoblju 1861.-1867., organizirana politička borba s iznošenjem cjelovitih političkih programa i značajnim formulacijama državno-pravne ideologije. U razdoblju 1861.-1867. hrvatske su se županije i gradovi po posljednji put pojavili kao nosioci tradicionalne oblasne autonomije, koja je, s novim građanskim elementima, preuzeta iz staleškog uređenja prije 1848. i koja je bila načelno nespojiva s modernim građanskim društvom. S postupnim formiranjem građanskog društva u Banskoj Hrvatskoj u desetljećima nakon 1860. županije su dobile novo organizacijsko ustrojstvo, prilagođeno novim okolnostima, s centralizacijom izvršnih i upravnih poslova kao glavnim obilježjem. Time su one prestale postojati kao nosioci oblasne autonomije, koja je, usprkos novim idejama, tendencijama i ustrojstvu, još uvijek prevladavala u prijelaznom razdoblju od kraja 1840-ih pa djelomično sve do 1880-ih, ali pretežno do kraja 1860-ih godina XIX. stoljeća.

¹⁵² Posebno je jak otpor bio u Riječkoj i Srijemskoj županiji, gdje je većina kotarskih sudaca i općinskih poglavara predala ostavke, ali nalog je i tamo bio proglašen, a stanovništvo nije pokazivalo takav otpor kao županijski organi (HDA, NV, 72, SP, 1867/428, B. Smaić i S. Kušević Dvorskoj kancelariji 9. i 13. III. 1867.). U Srijemskoj je županiji Kušević mogao osigurati novačenje samo tako što je najprije sazvao županijsku skupštinu kao kraljevski povjerenik, a ne kao veliki župan i izdao nalog o novačenju, a zatim izdao dekret poslušnosti za sve činovnike (isto, 1867/447, S. Kušević Šokčeviću 15. III. 1867; 1867/474, Šokčević Mažuraniću 21. III. 1867.). U drugim županijama kraljevski su povjerenici jednostavno činovništvo oslobodili poslušnosti prema županijskoj skupštini i izdavali naloge kao kraljevski povjerenici.

¹⁵³ Vjerojatno najznačajniji i najcjelovitiji, po broju županija i gradova, takav slučaj do 1914. bile su predstavke hrvatskih oblasti Saboru Hrvatske u svibnju i lipnju 1881. sa željom da se zaštite hrvatski interesi u pogledu grada i okruga Rijeke, odnosno da se spriječi njegovo formalno pripojenje Mađarskoj. No, tu se radilo o kratkotrajnom konkretnom događaju i te se predstavke ne mogu, ni kvantitativno ni kvalitativno, uspoređivati s predstavkama iz 1860-ih godina.

Croatian counties and towns 1861-1867 and their representations

The author analyzes the political position and activity of county and town assemblies in Civil Croatia from 1861 until the introduction of dualism in 1867 with the emphasis on their representations and circulars addressed to the king, the Parliament, the Regency Council and the Court Office, and other counties in Croatia and Hungary. Municipal life in Croatia was renewed in the beginning of 1861, after the abolishing of the open non-constitutional state and the session of the civil regent's conference, which was elaborating the basis for arrangement of counties. In representations of counties and towns from January to April 1861, state-legal issues are dominant, and the main requests are: the widest possible political independence and territorial wholeness of Croatia, the priority of solving the relationships of Croatia and Hungary before solving the relationship towards Austria, the renewal of the real union with Hungary with the realization of equality of Hungarian peoples, the renewal of the full financial and administrative independence of counties, elimination of non-constitutional Austrian authorities from the county territory, etc. By their radical approach, representations of the Rijeka County stand out, which were made by A. Starčević, and by the elaborateness of the representation – the Zagreb County, which were made by D. Kušlan. Later activity of county assemblies is dominated by protests due to administrative dualism in counties, lack of financial independence of counties, unconstitutional drafting and collecting of taxes, better care for the economic development is requested and establishing of central cultural institutions (the academy and the university), the Court Office and the Regency Council are criticized for their passive carrying out of unconstitutional orders of the Vienna government, etc. Since 1862, the number of representations is considerably reduced, and from 1863-1865, also their oppositionist activity, due to the increased political repression by the Vienna center. In the period 1861-1867, the counties in Croatia appear as bearers of the traditional regional autonomy and factors of resistance to the centralist politics of Vienna with national citizenship as the main social element for the last time. In later administrative development, counties will completely lose autonomy and turn into administrative transmissions of the civil government in Zagreb.